

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

ओनलाईन

वर्ष : ६

स्थापना वर्ष : १९६०

संस्थापक : २०११

अंक : ३

: परामर्शनसमिति :

भगवतीकुमार शर्मा प्रमुખ
रतिलाव बोरीसागर मध्यस्थ समितिना वरिष्ठ सत्य
प्रफुल्ल रावल प्रकाशन मंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सळतंत्री :

मोडन परमार

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाङ्गी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

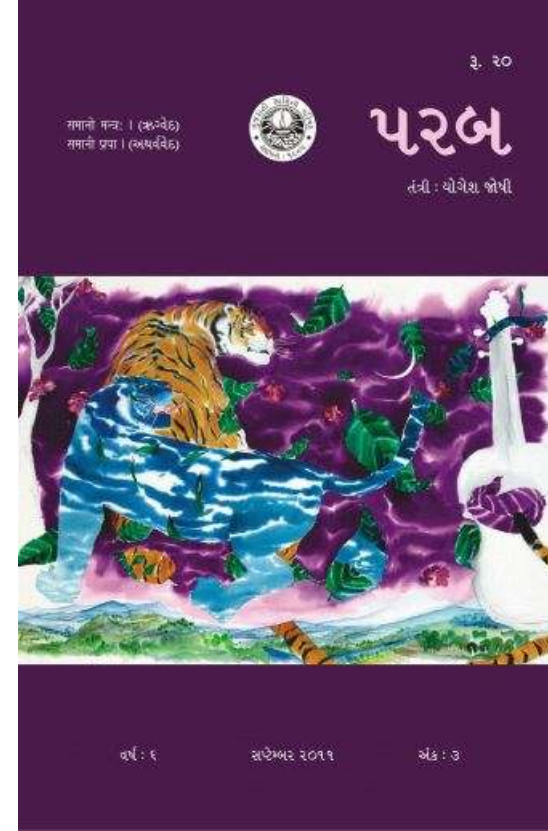
गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाणव, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन अने ईकस : २६ ५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

Parab Online
September 2011

Page: 1

अ नु क म (परब ओनलाईन)

परिषद-प्रमुखनो पत्र
कविता

क्यां छे चिरंतन शिशुत्व ? • भगवतीकुमार शर्मा
बा विनानुं घर • द्वितीय जोशी, गजल • साखिल, तने जोई छती •
मनीष परमार, शुं आ कोलाडल अंदरनो ? • डॉ. निरंजन राज्यगुरु
रवीन्द्रनाथ टागोरनां पांच काव्यो • रवीन्द्रनाथ टागोर, अनु. प्रसाद
ब्रह्मभट्ट

भारतीय साहित्य

शताब्दी-वंदना

कृष्णलाल श्रीधराङ्गीनुं साहित्य : आयुस्पोरिक लेखननो 'विशेष' •
विष्णु पंड्या

समीक्षा/ग्रंथावलोकन

प्रेमलक्षणांनी लेखसेण विनानां 'निर्भेण' लक्षित-गीतो • रक्षाभडेन
प्र. दवे, बाणसडज रसीलां गीतो अेटवे 'शैशवनां शमझां' • नटवर
पटेल, समजनी सुगंध • झिलिप क्लार्क, अत्यासपूर्णां मूल्यांकन, रसप्रद
शैली... • अजय पाठक

परिषद-पाथेय

साहित्यवृत्त

आवरणचित्र

संकलन : राजेन्द्र पटेल
संकलन : भरत साधु
नवीनक्ष मन्सूरी

અ નુ ક મ (પરબ પ્રકાશન)

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર	ક્યાં છે ચિરંતન શિશુત્વ ? • ભગવતીકુમાર શર્મા 4
કવિતા	બા વિનાનું ઘર • દિલીપ જોશી 6, કાળના જળ પર ઝૂકી • ઉર્વીશ વસાવડા 6, ગઝલ • સાહિલ 7, તને જોઈ હતી • મનીષ પરમાર 7, ત્રણ કાવ્યો • ઇન્દુ પુવાર 8, હીચકો • રમણીક અગ્રાવત 9, સ્હેલું નથી • ફિલિપ ક્લાર્ક 10, અડધી-પડધી આંખે • વત્સલ ર. શાહ 10, શું આ કોલાહલ અંદરનો ? • ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ 12
વાર્તા	સ્મિત • જનક નાયક 13, નૈનં દહતિ પાવક : • જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ 17
ભારતીય સાહિત્ય	રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં પાંચ કાવ્યો • રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, અનુ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ 23
વિદેશી સાહિત્ય	મારો પરિવાર : એક રશિયન નિઃસંતાન માતાની આત્મકથા • રમેશ ર. દવે 27
અભ્યાસ	ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસૂમ'નાં ગીતોમાં નિરૂપિત ગેયતા • ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ વાઘેલા 43
શતાબ્દી-વંદના	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીનું સાહિત્ય : ડાયસ્પોરિક લેખનનો 'વિશેષ' • વિષ્ણુ પંડ્યા 49
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	પ્રેમલક્ષ્મણની ભેળસેળ વિનાનાં "નિર્ભેળ" ભક્તિ-ગીતો • રક્ષાબહેન પ્ર. દવે 58, બાળસહજ રસીલાં ગીતો એટલે 'શૈશવનાં શમણાં' • નટવર પટેલ 64, સમજની સુગંધ • ફિલિપ ક્લાર્ક 67, અભ્યાસપૂર્ણ મૂલ્યાંકન, રસપ્રદ શૈલી... • અજય પાઠક 70
પરિષદ-પાથેય	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 76
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : ભરત સાધુ 84
પત્રસેતુ	પ્રજ્ઞા પટેલ 85
આ અંકના લેખકો	86
આવરણચિત્ર	નબીબક્ષ મન્સૂરી

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

ક્યાં છે ચિરંતન શિશુત્વ ?

બાળવાર્તાઓના પુસ્તકના લોકાર્પણ-સમારંભમાં જવાનું થયું. ત્યાં જ મારા મનમાં ઝબકારો થયો : મેં વિપુલ માત્રામાં સાહિત્ય-સર્જન કર્યું છે; સાહિત્યનાં લગભગ બધાં સ્વરૂપો અને પ્રકારોમાં પણ કિંચિત્ લખ્યું છે, પણ જીવનમાં મારાથી બાળસાહિત્યનો એક અક્ષરેય પાડી શકાયો નથી. સંકલ્પબળથી કદાચ બાળવાર્તા કે બાળકાવ્યો લખી પણ શકાયાં હોત, પરંતુ તેવું વલણ મુદલ વિકસ્યું જ નહિ. આમ બનવાનાં કારણોનું મેં થોડુંક વિશ્લેષણ કર્યું. પ્રતીત થયું કે બાળસાહિત્ય સર્જવા માટે તેના સર્જકમાં જે માનસિકતા હોવી જોઈએ અને તેનો જે પ્રકારે ઉછેર થયો જોઈએ તેનાંથી હું વંચિત જ રહ્યો. વસ્તુતઃ મેં બાળસાહિત્ય વાંચ્યું છે, પણ અલ્પ. મને બરાબર ખ્યાલ છે કે હું બાળપણથી જ એકંદરે ગંભીર પ્રકૃતિનો હતો. મારી સાતેક વર્ષની વય સુધી અમે સંયુક્ત કુટુંબમાં રહ્યાં હતાં. પણ, પરિવારમાં ત્યારે બે જ બાળકો હતાં. હું અને મારા કાકાની દીકરી. બહેનનો સ્વભાવ સતપતિયો હતો, જ્યારે ઘરના વડીલો જ્યાં બેસીને ગંભીર ભાવે કશીક ચર્ચા કરતાં હોય ત્યારે હું પણ તેઓની વચ્ચે જઈને બેસતો અને કશી સમજ ન પડે તોયે એકાગ્રતાથી તેઓની વાતો સાંભળતો. આ જોઈને મારાં દાદીમા બહુ ખુશ થતાં, બોલતાં : 'આ છોકરો કેવો ડાહ્યો છે ! મોટા માણસની જેમ તે બધાંની વાતો શાંતિથી સાંભળે છે અને પેલી છોકરી જુઓ !' પછી અમે અલગ રહેવા ગયાં : પિતાજી, બા અને હું. અહીં તો નિતાંત એકલતા સિવાય મારે માટે કશું હતું જ નહિ. શાળા અને શેરીનાં થોડાંક છોકરાંઓ મારા મિત્રો બન્યા ખરા અને તેઓની સાથે હસવા-રમવાનું થતું, છતાં તેમાં બાળસહજ રમતિયાળપણું નહિવત્ હતું. મારા બધા જ રસવિષયો સાવ નાની વયથી ચિત્રકલા, સંગીત, નાટક અને વાંચનમાં કેન્દ્રિત. આને કારણે મને ઝાઝી તક જ ન મળી. બલકે મેં તેવી તક ઊભી જ ન થવા દીધી.

અને મેં જ્યારે લખવા માંડ્યું ત્યારે શરૂઆત જ તરુણસહજ કાવ્યો અને પછી વાર્તાઓથી કરી. તે પછી પણ મારે બાળસાહિત્ય લખવું જોઈએ એવો કદી વિચાર જ ન આવ્યો. બાળરમતો, પ્રકૃતિની ગોદમાં ગોઠીમડાં, બાળસ્પર્ધાઓ વગેરેથીયે હું વંચિત રહ્યો. પિંડે તે બ્રહ્માંડે. મેં ઝાઝી શૈશવાનુભૂતિ જ ન કરી. પછી હું બાળમાનસને આવેખતું સાહિત્ય શી રીતે સર્જી શકું ? બહુ મુશ્કેલ છે આપણા હૃદયમાં એક ચિરંતન શિશુને જીવિત અને સક્રિય રાખવાનું. રોજિંદા વ્યવહારમાંયે આપણે કેટલી ક્ષણો બાળસહજ નિર્દોષ આવિર્ભાવોને આપી શકતા હોઈશું વારું ? અને હવે તો ખરેખરા બાળકના શૈશવને રૂંધી નાંખે તેવો પરિવેશ કેટલો તીવ્ર બન્યો છે ! સ્વયં આપણે પણ બાળકોને અકાળે પુખ્ત બનાવવાનું જાણે-અજાણ્યે કામ કરતા હોઈશું. આવી પરિસ્થિતિમાં જેઓ સાચકલું

બાળસાહિત્ય સર્જે છે કહો કે સર્જી શકે છે તેઓને વિશેષ ધન્યવાદ આપ્યા વિના રહી ન શકાય. આ જગતના વધુ ને વધુ રીઠા બન્યે જતા પ્રવાહોમાં સામે પૂરે તરવા જેવી તેઓની સ્થિતિ છે.

અને જો સર્જક પોતાનામાંના વયાતીત શૈશવને અકબંધ રાખીને બાળસાહિત્ય લખવા કટિબદ્ધ બને તો તેની સમક્ષ કેટલું વિશાળ મેદાન અને કેવી અગાધ સામગ્રી પડેલી છે ! બાળક છે તો મનુષ્યનું સંતાન, પરંતુ સ્વપ્નો, કલ્પનાઓ, તરંગો, સાહસવૃત્તિ વગેરે દ્વારા તે આપણા જેવા પુખ્ત માનવીઓ કરતાં અનેકગણી વિશાળ અને અસીમ ભાવસૃષ્ટિમાં વિહરતું રહે છે. જો બાળકની આ ભાવલીલાને પકડવા જેવું અપ્રદૂષિત સર્જકચિત્ત લેખક-કવિની પાસે હોય તો પછી તેને માટે શક્યતાઓનાં અનેક દ્વારો ઊઘડી જઈ શકે છે.

મેં ઉપર લખ્યું ને ? મેં બાળપણમાં કે કિશોરાવસ્થામાં બાળસાહિત્ય વાંચ્યું જ નથી, પરંતુ તેમાં એક અપવાદ હતો. બકોર પટેલની વાર્તાઓ મેં બહુ રસપૂર્વક વાંચેલી. દાયકાઓ પછી જ્યારે બકોર પટેલની વાર્તાઓની નવી આવૃત્તિના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાનું કામ મને સોંપાયું અને મેં એ વાર્તાઓ ફરીથી વાંચી ત્યારે વચ્ચે પડેલા અનેક વર્ષોના અંતરાલને કારણે હું એ વાર્તાઓમાંથી બહુ રસ પ્રાપ્ત ન કરી શક્યો. એમાં વાંક એ વાર્તાઓનો નહિ, મારા રહ્યાસહ્યા શિશુસહજ મૌઁધ્યના સમય નામના તત્ત્વે કરેલા વિલયનો હતો. કવિ કલાપીની આ કાવ્યપંક્તિ પ્રસિદ્ધ છે :

‘સૌંદર્યો પામતા પહેલાં સૌંદર્ય બનવું પડે.’

બાળસાહિત્યનું પણ એવું જ છે. સર્જકમાંના શિશુની શાન્તિ જ તેની પાસે સફળ બાળસાહિત્યનું સર્જન કરાવી શકે.

૧૬-૮-૨૦૧૧

ભગવતીકુમાર શર્મા

કવિતા

બા વિનાનું ઘર | દિલીપ જોશી

જોતાં લાગે ઘર પ્રથમથી સ્હેજ ના ફર્ક એમાં,
આવ્યો આજે વરસ દિવસે માંડ છુટ્ટી મળી ત્યાં;
પહેલા જેવું અસલ દીસતું મ્હેક લીંધ્યું ઘરાણું,
ચંપા ખીલ્યો ટગર મધુ ગુંજાર છે આંગણામાં....

પપ્પા છાપાં પર સમયને વાંચતા ઓસરીમાં,
ન્હાની બેની અલકલટ ઉલ્લાળતી આવકારે;
ભાભી આવે ઝનઝન થતી ઝાંઝરી શાંત પાડી,
બોલે મીઠા મધુર સ્વરમાં ક્યાં મૂકી ભાઈ ગાડી ?

જેને લોકો સુખ સમજતા એ બધું છે અમારે,
મોટું મોટું ઘર અસલ છે ટોડલે દીપમાળા;
પૈસો છે તો અઢળક વળી માન આપે બધાયે,
ના કેં ચિંતા ફિકર પણ ના વૈભવો છે ઘણાયે.

તોયે આજે ઊલટસૂલટા ખૂંચતાં દશ્યમાનો,
ખૂણે-ખૂણે સજીવ કરતો સ્પર્શ ક્યાં હોય બાનો ?

ગઝલ | સાહિત્ય

છે ઘરને રાહ કોની - તોરણોને બોલવા તો ઘો,
સ્વપનનું શું થયું છે - પાંપણોને બોલવા તો ઘો.
ભરમ ટૂટી જશે અંગતપણના જોતજોતામાં,
કોઈ સગપણ વિનાનાં સગપણોને બોલવા તો ઘો.
ગગન વિષે મળી જાશે ઘણી વિસ્મયભરી વાતો,
ઘડીભર મોકળે મન - રજકણોને બોલવા તો ઘો.
રણોને પાર કીધાની કથાઓ જાણવા માટે,
જરા તડકાથી લથબથતી ક્ષણોને બોલવા તો ઘો.
હું સાચો છું યા ખોટો એ વિષે ચર્ચા પછી કરશું,
પ્રથમ મેં તારવેલાં તારણોને બોલવા તો ઘો.
સમજવી હોય સંબંધોની પોકળતા તમારે તો -
પ્રથમ મેં તારવેલાં તારણોને બોલવા તો ઘો.
ભલે હો મારો પણ ઓળખવિધિ 'સાહિત્ય' જરૂરી છે,
ચહેરાની વિષે આ દર્પણોને બોલવા તો ઘો.

તને જોઈ હતી | મનીષ પરમાર

સાંજના આછા ઉજાસોમાં તને જોઈ હતી,
અંધકારોની રતાશોમાં તને જોઈ હતી.
ત્યાં પવન ફરક્યા કરે છે ફૂલ પરથી ક્યારનો -
એક વેળા મેં સુવાસોમાં તને જોઈ હતી.
તુંય હર ધબકારમાં પડઘાય છે, વર્તાય છે;
મેં સમયની જેમ ધાસોમાં તને જોઈ હતી.
ઊપલી મેડીથી તારા કેશ ફરક્યા હોય છે,
ચાંદના ઝળહળ નિવાસોમાં તને જોઈ હતી.
ભીડ મેળાની અને ભૂલો પડ્યો છું નિજમાં -
દૂરના એવા પ્રવાસોમાં તને જોઈ હતી.

શું આ કોલાહલ અંદરનો ? | ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ

શું આ કોલાહલ અંદરનો ?
કે કંઈ સાદ પડ્યો સુંદરનો !
- શમણું ? આ અનુભવ ઘરનો ?....૦

ઉપર જોતાં શાંત બધું, નિઃસ્તબ્ધ, સ્વસ્થ
ન તરંગ અંગ, ના છંદ સ્પંદ, ને
શીતલ કિરણ ચંદરનો -
હળવો હાથ અડ્યો હરિવરનો ?
મુરલી નાદ બજ્યો ! મહુવરનો ?
- શમણું ? આ અનુભવ ઘરનો ?....૦

ભીતર ભડકા, લપકારા, વીજ ચમકારા, ઘન મંડલ
વરસે ધારા, હરદમ પ્રજળે - ઊજળે - ઊછળે
કણ કણ નિજ ખંડરનો -
મહેક્યો દરિયો કિયાં અત્તરનો !
વરમંડ પિંડ ઘાત વજ્જરનો !
- શમણું ? આ અનુભવ ઘરનો ?....૦

ખળભળ મેરુ, ઝળહળ જ્યોતિ, ચમક્યું મોતી
ઉદાસીન આથમણે મારગ, વીજલિસોટે
ઝમકારો ઘુંઘરનો -
જડ ચેતન ભેદ મિટ્યો થર થરનો
લીલાગર કેફ ચડ્યો ! પદરવનો ?
- શમણું ? આ અનુભવ ઘરનો ?....૦

સિંહનાડ, લાળી, કિકિયાટા, ચિચિયારી, બેં બેં
હંભા, ચીં ચીં, હસવું, ભસવું, ધસવું, શમવું
અજબ અજાયબ, અકળિત ઓચ્છવ
ભરડો છે અજગરનો -
ગળીને અરથ સહુ અક્ષરનો
- શમણું ? આ અનુભવ ઘરનો ?....૦

r

(૧)

યે દિન ફૂલ કમલ કિણ્ણ જાનિ નાઈ, આમિ છિલેમ અન્યમને.
આમાર સાજિયે સાજિ તારે આનિ નાઈ, સે યે રઈલ સંગોપને.

માઝે માઝે હિયા આકુલપ્રાય
સ્વપન દેખે ચમકે ઉઠે ચાય,

મન્દ મધુર ગંધ આસે હાય કોથાય દક્ષિણ-સમીરણે.
ઓગો, સેઈ સુગન્ધી ફિરાય ઉદાસિયા આમાય દેશે દેશાન્તે.
યેન સંધાને તાર ઉઠે નિશ્ચાસિયા ભુવન નવીન વસન્તે.

કે જાનિત દૂરે તો નેઈ સે,
આમારિ ગો આમારિ સેઈ યે,

એ માધુરી ફૂટે છે હાય રે આમાર હૃદય-ઉપવને.

S

જે દિન કમલ ખીલ્યું, અનમન એવી મેં નવ જાણ્યું,
નવ ભાણ્યું તેથી સજાવી છાબે મેં તેને નવ આણ્યું.
આકુલ બનતું ઉર મહીમહીથી સપનું જોઈ ચમકી જાગે,
મંદ મધુર સુગંધ કહીથી દક્ષિણ અનિલે લાગે.
વ્યાકુળ બની એ ગંધે હું તો ભટકું દિગ્દિગંતે,
તેની શોધ કરી નિઃશ્ચસતું ભુવન નવીન વસંતે.
કોને જાણ હતી નથી દૂરે, એ તો છે મુજ તનમાં,
ખીલ્યું છે એ મધુર કમલ તો મારા ઉર-ઉપવનમાં.

(૧૯૧૦)

(ગીતિમાલ્ય : ૧૭)

(૨)

એબાર ભાસિયે દિતે હબે આમાર એઈ તરી -
તીરે બ'સે યાય યે વેલા, મરિ ગો મરિ.
ફૂલ-ફોટાનો સારા ક'રે વસન્ત યે ગેલ સરે,
નિયે ઝરા ફૂલેર ડાલા બલો કી કરિ.
જલ ઉઠેછે છલછલિયે, ઢેઉ ઉઠેછે દુલે,
મર્મરિયે ઝરે પાતા વિજન તરુમૂલે.
શૂન્યમને કોથાય તાકાસ.

ઓરે, સકલ બાતાસ સકલ આકાશ
આજિ ઓઈ પારેર ઓઈ બાંશિર સૂરે ઉઠે શિહરિ.

S

હવે આ તરતી મૂકવી પડશે મારી હોડી,
કાંઠે બેઠાં વેળા વહી બહુ, આવે લાજ ન થોડી.
ફૂલ સઘળાંને ખીલવી દઈને વસંત ગઈ છે ચાલી,
શું કરવું મારે હાથમાં લઈને આ ખર્યા પુષ્પની ડાળી ?
છલક છલક છલકાતાં જલ આ, મોજાં ઝોલે ચડતાં,
વિજન તરુના મૂળમાં મર્મર મર્મર પણાં ખરતાં.
શૂન્યમને તું ક્યાં રહ્યો તાકી ? કંપન ઊઠ્યું જાગી,
આકાશે વાયુમાં સઘળે ઓ પારની વાંસળી વાગી.

(૧૯૧૭)

(ગીતિમાલ્ય : ૧૬)

(૩)

આજિ શ્રાવણઘન-ગહન મોહે ગોપન તવ ચરણ ફેલે
નિશાર મનો નીરવ ઓહે, સભાર દિઠિ એડાયે એલે.
પ્રભાન આજિ મુદેછે ઓંખિ, વાતાસ વૃથા યેતેછે ડાકિ,
નિલાજ નીલ આકાશ ઢાકિ નિભિડ મેઘ કે દિલ મેલે.
કુજનહીન કાનનભૂમિ, દુયાર દેઓયા સકલ ઘરે -
એકેલા કોન્ પથિક તુમિ પથિકહીન પથેર 'પરે.
હે એકા સખા, હે પ્રિયતમ, રયેછે ખોલા એ ઘર મમ -
અમુખ દિયે સ્વપન-સમ યેયો ના મોરે હેલાય ઠેલે.

S

આજે શ્રાવણ ઘનની ગહન છાયામાં તારાં ગોપિત પગલે
નિશાની પેઠે નીરવ બની તું આવ્યો સહુની નજર ચુકાવી.
પ્રભાતે આજે મીંચી છે આંખો, વાયરા વૃથા વહે છે હુંકારી,
નિર્લજ્જ નીલ નભને ઢાંકીને મેઘ નિભિડ દીધાં કોણે વિસ્તારી ?
કૂજનહીણી કાનનભૂમિ, બારણાં બંધ છે સકળ ઘરોનાં,
એકલ કોણ પથિક તું ચાલે પથિકસૂના પથ પર ?
હે મુજ એકાકી સખા, હે પ્રિયતમ, આ મુજ ઘર ખુલ્લું ઊભું,
સમીપેથી સ્વપ્ન સમો ના જઈશ મને તું અવહેલી.

(૫-૭-૧૯૦૮)

(ગીતિમાલ્ય : ૧૮)

(૪)

આજિ ઝડેર રાતે તોમાર અભિસાર
પરાનસખા બંધુ હે આમાર.
આકાશ કાંદે હતાશ-સમ, નાઈ યે ઘુમ નયને મમ -
દુયાર ખુલિ હે પ્રિયતમ, ચાઈ યે બારે બાર.
બાહિરે કિછુ દેખિતે નાહિ પાઈ,
તોમાર પથ કોઠાય ભાવિ તાઈ
ગભીર કોન્ અંધકારે હતેછ તુમિ પાર.
સુદૂર કોન્ નદીર પારે ગહન કોન્ વનેર ધારે

S

આજે આંધીની રાતે તારો અભિસાર,
હે પ્રાણસખા, પિયુ હે મારા.
હતાશ સમ કન્દન કરે છે નભ,
નીંદ નથી નયનોમાં મુજ;
દ્વાર ખોલી હે પ્રિયતમ, હું જોતી વારે વારે.
બહાર કાંઈ નજરે ન પડતું,
તારો મારગ ક્યાં થઈ આવે, મન મારું નવ કળતું.
સુદૂર કઈ નદીની પારે,
ગહન કયા વનની ધારે,
ગભીર કયા અંધકારે
તું થઈ રહ્યો છે પાર ?

(૧૬-૭-૧૯૦૮)

(ગીતાંજલિ-૨૦)

(૫)

માઝે માઝે કભુ યબે અવસાદ આસિ
અન્તરેર આલોક પલકે ફેલે ગ્રાસિ,
મન્દપદે યબે શ્રાન્તિ આસે તિલ તિલ
તોમાર પૂજાર વૃન્ત કરે સે શિથિલ
શ્રિયમાણ-તખનો ના યેન કરિ ભય,
તખનો અટલ આશા યેન જેગે રય
તોમા-પાને.
તોમા-પરે કરિયા નિર્ભર
સે શ્રાન્તિર રાત્રે યેન સકલ અન્તર
નિર્ભયે અર્પણ કરિ પથધૂલિતલે
નિદારે આહ્વાન કરિ, પ્રાણપણ બલે

પરબ વ સપ્ટેમ્બર, 2011

કલાન્ત ચિત્તે નાહિ તુલિ ક્ષીણ કલરવ
તોમાર પૂજાર અતિ દરિદ્ર ઉત્સવ.
રાત્રિ એને દાઓ તુમિ દિવસેર ચોખે
આબાર જાગાતે તારે નવીન આલોક.

S

મહી મહી કદી કદી જ્યારે આવીને અવસાદ
ગ્રાસી લે એક પલકમાં અંતરનો આલોક,
મંદ પદે ધીમે ધીમે આવીને જ્યારે શ્રાન્તિ
શિથિલ અને મૃત:પ્રાય કરી દે તારી પૂજાનું વૃંત,
પામું નહીં હું ત્યારે યે કશો ભય,
ત્યારે યે અટલ રહે જાગત તારા પરની શ્રદ્ધા મુજ.
નિર્ભયપણે અર્પણ કરું તે શ્રાન્તિની રાત્રે
મારું સમસ્ત અંતર પથધૂલિતલે આહ્વાન કરી નિદાને.
કલાંત ચિત્તે પરાણે કરી ક્ષીણ કલરવ
કરી મૂકું ન તારી પૂજાનો ઉત્સવ અતિ દરિદ્ર.
આણી આપ તું રાત્રિ દિવસની આંખે
જાગત કરવા પુન: તેને નવીન આલોકે.

(૧૯૦૧)

(નૈવેદ્ય : ૮૮)

પરબ વ સપ્ટેમ્બર, 2011

સાહિત્યમાં પરિભાષાનું અરણ્ય ઘણી વાર બેધારી તલવાર પ્રમાણિત થાય છે. તેનો બહોળો ઉપયોગ કે અભાવ એવું પણ પરિણામ લાવી શકે કે જે લેખકનાં લેખનકર્મ વિશે સ્પષ્ટ થવાનું હોય તે જ ઝાંખુંપાંખું રહી જાય ! એક ઉર્દૂ શાયરે કહ્યું હતું તેમ 'હમને જાના કિ ઇલ્મ સે કુછ જાનેંગે, જાના તો યે જાના કિ ન જાના કુછ ભી !'

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીનાં ગદ્યલેખન વિશે - મુખ્યત્વે તેમનાં દેશવિદેશે અતિ ખ્યાત બે પુસ્તકો 'માય ઇન્ડિયા, માય અમેરિકા !' અને 'વૉર વિદ્યાઉટ વાયોલન્સ'ની આસપાસ જે કેટલાક મુદ્દા ચર્ચવા છે તેમાં સભાનતાપૂર્વક પરિભાષાના ગૂંચવાડાથી થોડોક દૂર રહીશ. આનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે : શ્રીધરાણીને કે પછી કોઈ પણ સર્જકને તેના કવિ, નાટ્યલેખક, નિબંધકાર કે પત્રકાર - એમ અલગ અલગ રીતે ભેદ પાડીને સમગ્ર મૂલ્યાંકન ન કરી શકાય. વર્તમાન યુગની દરેક વિદ્યા, દરેક સાહિત્યસ્વરૂપો એકબીજાં સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલાં અને વણાયેલાં છે. સર્જકનું એકદંડિયા માયામહેલમાં હોવું તે સામ્રાજ્ય મનુષ્યધર્મનો અને સર્જકતાનો સામો છેડો છે. તેણે સરજાતા ઇતિહાસ, બદલાતી ભૂગોળ, વ્યાપક દર્શન (ફિલસૂફી), સામાજિક મૂલ્યાંકનના નિતનવા આયામ સુધી પહોંચતું સમાજશાસ્ત્ર કે પછી લોકતંત્ર - સરમુખત્યારીની વચ્ચે ટકરાતી કે એકબીજાંમાં ભળી જતી લોહીલુહાણ રાજનીતિ : આ બધાંની સાથે, તેના આંતરપ્રવાહોની સમજશક્તિ સાથેનું સંધાન રાખવું જ રહ્યું. શ્રેષ્ઠ સર્જક કે શ્રેષ્ઠ પત્રકાર આવી વિલક્ષણ આંતરશક્તિથી સજ્જ થઈને સર્ગશક્તિને આકાર આપે છે, બાકીના માટે પાણીમાં છબછબિયાંની મર્યાદા હોય છે.

સહસ્રશીર્ષ સમયની પ્રતિબદ્ધતાથી શ્રીધરાણી અસ્પૃશ્ય ન રહ્યા અને ખરા અર્થમાં વૈશ્વિક જન (Global Citizen) હોવાની વિશેષતા દાખવી. તેમનાં ગુજરાતીપણાનું ગૌરવ કરવું તે વિશેષતાની વિરુદ્ધનું વલણ નથી. તેમણે ખેડેલા તમામ સાહિત્યપ્રકારોનો વૈશ્વિક ફલક અને વૈશ્વિક ચિંતના : એ રીતે મહત્વનાં છે અને તેનો પરિચય તેમનાં પુસ્તકો તેમજ ભારત-અમેરિકા-ઈંગ્લેન્ડના ઊંડા નિરીક્ષણથી આપેલા અહેવાલો, સ્તંભલેખન અને પરિવર્તનના અભિયાનમાં સક્રિયતા : આટલામાં જરૂર મળી શકે છે. 'શિખર પર પહોંચેલા ગુજરાતી વ્યક્તિત્વ'ની તેવી ઓળખ પૂરી પાડવાનો મારો આ નમ્ર પ્રયાસ છે.

તેમનાં પુસ્તકોમાં શ્રીધરાણી એક વિશ્લેષક, એક ઇતિહાસકાર, એક પત્રકાર અને ઉત્તમ ગદ્યકાર : એમ દરેક રીતે આકર્ષિત કરે છે. તેમનું ફાંકડું અંગ્રેજી, સમર્થન માટે ડોકાતી ગુજરાતી લોકોક્તિઓ, વેદોપનિષદથી વર્તમાન સુધીની કથા-ઉપકથા અને

અવતરણો, જે વ્યક્તિ કે સ્થિતિ વિશે કહેવું હોય તેનાં સાંગોપાંગ શબ્દચિત્રોથી આ પુસ્તકો ખરા અર્થમાં, અતિશયોક્તિ વિના અ-નન્ય બન્યાં છે. લૂઈસ બ્રોમફિલ્ડ (જેની નવલકથા પરથી વિશ્વખ્યાત ફિલ્મ 'ધ રેઈન્સ કેઈપ..' બની હતી.)નાં આવાં મૂલ્યાંકન સાથે આપણે સંમત થઈશું.

શ્રીધરાણી વ્યક્તિચિત્રના માહેર છે, પછી તે આપણા દેશનાયકો - ગાંધીજી, જવાહરલાલ, સરદાર વલ્લભભાઈ, બેરિસ્ટર ઝીણા કે સુભાષચંદ્ર બોઝની ખૂબીખામીનું અવલોકન હોય, અમેરિકા-યુરોપના તત્કાલીન રાજપુરુષો - જેમાં વિન્સ્ટન ચર્ચિલ, ડી રુઝવેલ્ટ, એંડોલ્ફ હિટલર અને જનરલ તોજોનોયે સમાવેશ થઈ જાય છે - તેમનાં શબ્દચિત્રોમાં જીવન તેમજ જીવનદર્શનની સાથે દૂર સુધી દોરી જવાની કુશળતા દેખાય છે. મજાની વાત તો એ છે કે ભલભલા ઇતિહાસકારો, રાજકીય વિશ્લેષકો અને કર્મશીલો જે રીતે પક્ષપાત અથવા પૂર્વગ્રહ - બે રીતે જ નિરીક્ષણ અને લેખન કરતા હોય છે, શ્રીધરાણી તેનાથી જુદા તારવી શકાય તેવી ભૂમિકાએ છે. દાંડીકૂચથી તેમણે ગાંધી-વિચારને સમજવાનો અથાગ પુરુષાર્થ કર્યો હતો, અમેરિકન બૌદ્ધિકોની વચ્ચે ગાંધી-વિચારને સમજાવતા પ્રવક્તા બની ચૂક્યા હતા છતાં તેમણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું - પોતાના લેખોમાં - કે ગાંધીવાદ એ કોઈ રહસ્યભર્યો અધ્યાત્મનો ભાગ નથી, અહિંસક પ્રતિકાર એ ધર્મનિરપેક્ષ રાજકીય કર્મની તકનિક છે, તેને અકારણ અધ્યાત્મની સાથે જોડી દેવાની આવશ્યકતા નથી.

શ્રીધરાણીનું ગાંધીદર્શન અહોભાવના અતિરેકથી મુક્ત રહી શક્યું. ભાવનગરના દક્ષિણામૂર્તિ અને અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં તેમનો અભ્યાસ થયો, રવીન્દ્રનાથનાં 'વિશ્વભારતી'માં પણ અધ્યયન કર્યું. દાંડીકૂચના એ તરુણ યાત્રી હતા. દાંડીકૂચના છેલ્લા દિવસે, મહાત્મા ગાંધીની ધરપકડ થઈ તેનો અહેવાલ 'ભીતરમાં પડેલા પત્રકાર' શ્રીધરાણીએ લખ્યો અને ભવિષ્યે એમણે શ્રેષ્ઠ પત્રકારત્વની ભૂમિ પર વિહાર કર્યો. અમેરિકાની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં સમાજવિદ્યા અને પત્રકારત્વ વિષય પરના મહાનિબંધમાં તેમણે મુખ્યત્વે દાંડીનો નમક-સત્યાગ્રહ અને તેની મહત્તાને વિશ્લેષિત કર્યાં. 'વૉર વિદ્યાઉટ વાયોલન્સ' આ પદ્ધતિસંગ્રામનું મૂલ્યાંકન પણ છે ત્યારે મારો ઇતિહાસ-જીવ એક બીજી સરખામણી કરવા લલચાય છે કે આપણા સમર્થ ચિંતક - રાજપુરુષ નેતા ડૉ. રામમનોહર લોહિયાએ પણ જર્મન ભાષામાં મીઠાના સત્યાગ્રહને સમજાવતો મહાનિબંધ લખીને 'ડૉક્ટરેટ' ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરેલી ! ગાંધીના સૌથી યાદગાર સત્યાગ્રહને વિદેશોમાં સમજવા માટેનાં આ બે પુસ્તકો, એક ડૉ. લોહિયાનું જર્મન ભાષામાં, બીજું શ્રીધરાણીનું અંગ્રેજીમાં ! દુર્ભાગ્ય એ વાતનું કે આમાનું એકેય ભારતીય ભાષામાં ક્યાંય અનૂદિત થયું નથી !

'વૉર વિદ્યાઉટ વાયોલન્સ' પુસ્તકમાં ગાંધીદર્શનનાં દરેક સ્વરૂપો લેખકે આત્મસાત્ કર્યાં છે. તેનું પ્રકાશન ૧૯૮૯માં થયું, પ્રકાશન-સ્થાન : અમેરિકા; આવકાર-લેખ ઓસ્વાલ્ડ ગેરિસન વિલ્વાર્ડ જેવા તત્કાલીન ખ્યાત રાજ્યશાસ્ત્રીનો છે. આ દીર્ઘ

પ્રાસ્તાવિકમાં તેમણે નોંધ્યું છે કે અસહકાર-પ્રતિકાર (Non-resistance) પ્રયોગ તદ્દન નવો નથી. છેક ૧૮૩૯માં તે નામે એક નાનકડું અખબાર પ્રકાશિત થતું હતું. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં લંડનમાં – આપણા બીજા ગુજરાતી દેશભક્ત વિદ્વાન પત્રકાર પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્માએ તેમના અખબાર ‘ઇન્ડિયન સોશ્યોલોજિસ્ટ’માં ‘Passive diss-Association’ શબ્દ પ્રયોજ્યો હતો. શ્રીધરાણી પોતાના કિશોરકાળની અનુભવભૂમિ પરથી, સુદૂર અમેરિકા (જે બ્રિટન જેવું ભારતવિરોધી વલણ ધરાવતું નથી)નાં તત્કાલીન સાર્વજનિક જીવન અને ભારતની ગુલામીકાળની રાજકીય પરિસ્થિતિની સમીક્ષા એવી રીતે કરતા જાય છે કે જાણે આપણે અલ ગોરેની ‘ઇનકન્વિનિયંટ ટ્રુથ’ જેવી વાસ્તવ-ફિલ્મ અંત સુધી એક શ્વાસે નિહાળતાં હોઈએ. સ્વતંત્રતા પૂર્વેના ભારતના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ પુસ્તક વાચકને ‘સહૃદય’ બનાવવા સુધી દોરી જાય છે, તેમાં ક્યાંય પંડિતાઈનો બોજ નથી, વ્યર્થ ભાષાનું પ્રયોજન નહીં, પરિભાષાનો જરૂરી હોય ત્યાં જ ઉપયોગ; ભાષાની પ્રસ્તુતિ અઘરી કે ગૂંચવાડાભરી નહીં, પણ પ્રાસાદિક ! આ લક્ષણો સિદ્ધહસ્ત પત્રકાર અને શૈલી પરત્વે સજાગ સર્જકનાં જ હોઈ શકે.

પુસ્તકમાં સત્યાગ્રહના કેટલા પડાવ હોય છે, તેનું એક ખંડમાં આલેખન છે. સમજૂતી, સુલેહ, આંદોલન, પ્રદર્શન, આખરીનામું, સ્વ-શુદ્ધિ, હડતાળ, જનસામાન્યની ચળવળ, બહિષ્કાર, ધરણા, ના-કર, હિજરત, અ-સહકાર, સમાન્તર સરકાર – એવા તરેહવારના પ્રયોગોનો સત્યાગ્રહમાં અવકાશ છે. જમીન પરની લડાઈનો અંદાજ શ્રીધરાણી ભૂલ્યા નથી. એક પૂરો ખંડ તેની વિગતો-વિશ્લેષણ પૂરાં પાડે છે. શિક્ષક, પિતા, વર્ણ, વર્ગ, સમૂહ, અનુગામી – એમ બધાંની સાથે કે સામેની સમસ્યાને ઉપેક્ષિત કરી શકાતી નથી, ગાંધીએ આ તમામનો અનુભવ લઈને સત્યના આગ્રહને તારવ્યો છે. સત્યાગ્રહમાં એક ઉપાય આ-મરણ અનશનનો છે; સ્થાપિત પરિબળો સામેનો સંઘર્ષ અનિવાર્ય બની જાય છે. ત્રીજા ખંડમાં Group v/s Governmentનાં શીર્ષકે દક્ષિણ આફ્રિકા, ચંપારણ, મજૂર આંદોલન, કિસાન-ચળવળ, સામાજિક ન્યાય, બારડોલી, રાજ-રજવાડાંમાં આંદોલનો, રાજકોટ-સત્યાગ્રહ સુધીની ઘટનાઓ સત્યાગ્રહને મૂળમાંથી સમજવા માટે અપાઈ છે. સામુદાયિક ચળવળનાં બે પ્રકરણો, સત્યાગ્રહમાં સંગઠન અને અનુશાસન પણ ધ્યાનાર્હ છે.

ગાંધીને સમજવા માટે પરંપરા વિના અધૂરપ રહી જાય ! સ્વયં તેમણે કહ્યું હતું ને કે આ કાંઈ હું તદ્દન નવો વિચાર આપી રહ્યો નથી. શ્રીધરાણી પુસ્તકના તૃતીય ખંડમાં વેદ, ઉપનિષદ, જૈનવિચાર, બૌદ્ધદર્શન, સમ્રાટ અશોક, ભારતીય રહસ્યવાદ, ઈસુ ખ્રિસ્ત, તોલ્સતોય, મહાત્મા થોરો અને છેવટે ગાંધીજી : આ બધાંમાં કેવા-કેટલા સામ્ય-ભેદ રહ્યા તેનું વર્ણન યુગવર્તી યાત્રા કરાવે છે. એક સમ્પૂર્ણ પ્રકરણ ‘પ્રત્યક્ષ સીધાં પગલાં’ (ડાયરેક્ટ એક્શન)નું છે ત્યારે એ વિડંબનાનું સ્મરણ થાય કે ભારત-વિભાજનને અનિવાર્ય ગણાવવા માટે, ગાંધી-વિરોધી બેરિસ્ટર ઝીણાએ પણ ‘ડાયરેક્ટ એક્શન’નો રક્તરંજિત પ્રયોગ કર્યો હતો !

શ્રીધરાણી વિશેષે બીજા વિશ્વયુદ્ધના સાક્ષી રહ્યા, ભારત-અમેરિકા-ઇંગ્લેન્ડના તત્કાલીન રાજકીય ઝંઝાવાતોના દર્શક તો હતા જ, ક્યાંક તેમણે રાજકીય સ્વતંત્રતા અને નાગરિકતા માટેના પ્રચારમાં સક્રિયતાયે દાખવી. અમેરિકા અને બ્રિટનની સત્તા સાથે જોડાયેલી માનસિકતામાં કેટલો અંતરાલ છે તેની સૂક્ષ્મ તપાસ આ પત્રકાર-લેખકે આશ્ચર્ય થાય એટલી હદે કરી છે. શિખરથી તળેટી અને તળેટીથી શિખર સુધીનું આ નિરીક્ષણ ક્યાંય અતિરેકી બનતું નથી. અમેરિકન જીવનમાં રહેલા ગુણદર્શનને સ્વીકારવામાં હિચકિચાટ નથી અનુભવ્યો અને ભારતમાં પ્રસરેલા સાચાખોટા તેમજ સદૈવ અંધ અમેરિકાવિરોધથી તે બચી ગયા છે. તેમણે દર્શાવ્યું છે કે ભીતર-બહારના ભેદપ્રભેદ છે તો સામ્ય પણ છે, તેને માટે દષ્ટિકોણનું તાટસ્થ્ય જરૂરી છે. પર્યાપ્ત અભ્યાસ વિના તે આવી ન શકે. વૃદ્ધ સ્વભાવે એટલે જ કહ્યું કે ‘શ્રીધરાણીનું ભારત સાચું ભારત છે.’ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના લૂંટફાટિયા વ્યાપારથી શરૂ થયેલી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદી નીતિ હેઠળ ભારતને તો, લગભગ ફૂર કહી શકાય તેવા, ધૂર્ત અને શોષણખોર વહીવટી અધિકારીઓ સહન કરવાના આવ્યા હતા. તેમાંના કેટલાકે ‘ભારત-પ્રેમ’નોયે દુરુપયોગ કર્યો. જેમ્સ ટોડે લખેલો રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ, રાજસ્થાનને જાણતા કોઈ પણ ભારતીયને માન્ય નથી રહ્યો. આદિવાસી સંશોધનના નામે પૂર્વોત્તર ભારતમાં વેરિયર એલ્વીને અલગાવ ઊભો કરવાનું વિદ્વત્-કાર્ય કર્યું તેનું ઉદાહરણ, પ્રમાણો સાથે વિદુષી દુર્ગાતાઈ ભાગવતે આપેલું છે. જનરલ ઓડવાયર, ડાયર, લોર્ડ ડેલહાઉઝી અને હેવલોક પણ તેવાં જ પ્રતીકો છે. ૧૮૫૭ વિશે લખાયેલા પશ્ચિમી ઇતિહાસકારો અને નવલકથાકારોએ તો ઝાંસીરાણીને અધમાધમ, દુશ્ચરિત્ર મહિલા અને નાનાસાહેબને ફૂર રાજવી તરીકે ચીતર્યાં છે. જૂલે વર્નની કથા તેને ‘ડેમોન ઓફ કાનપુર’ તરીકે વર્ણવે છે ! કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીએ ભારતમાંના અંગ્રેજો વિશે આવું નિરીક્ષણ કર્યું છે : They live in their posh ghettos on the outskirts of Indian towns (‘Civil lines’); and on army posts (Cantonments) where the only Indians they deal with are servants and the dancing girl, the Hindu Swami, the pathan, the money-lender, the nationalist, the bootlicker – never human beings with distinctive personalities to such sahibs, the whole India is a canvas on which can be depicted the exploits of the ruling race.”

આવી દશા અને દિશામાં પીડાતા ભારતને, શ્રીધરાણીએ અહીં ઘરઆંગણે, પછી અમેરિકામાં અને વળી પાછાં ભારતમાં રહીને આલેખિત કર્યું તે કોઈ પણ ચિંતક, પત્રકાર કે લેખકને માટે પ્રેરિત કરે તેવું છે. ભારત ચિંતન અને દર્શનની ભૂમિ છે એ વાત કહેવાનું તે ચૂકતા નથી. ‘વૉર વિધાઉટ વાયોલન્સ’ના પ્રથમ પાને ભારતનો એક નકશો દોરીને તેમણે ૩૦ જેટલાં મહત્વનાં સત્યાગ્રહ-સ્થાનોનો નિર્દેશ કર્યો છે. સમગ્ર પુસ્તકનો સાર આ વાક્યમાં છે : Satyagraha is non-violent action.’ તેનાં મૂળિયાં ‘ઇન્ડો-આર્યન પ્રજાનાં પ્રાચીનતમ સમર્પણ’માં રહેલાં છે આ તાર્કિક પ્રતીતિ માટે તેમણે છાંદોગ્ય

ઉપનિષદનો આધાર લીધો છે, ભગવદ્ગીતાના શ્લોક ટાંક્યા છે, જાતકકથાનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે અને હિન્દુ જીવનદર્શનની સાથે અવિભક્ત રહેલા ‘અવતારકાર્ય’ની ફિલસૂફી પણ નોંધી છે. દરેક વ્યક્તિને માટે નિયતિએ કોઈ ને કોઈ કામ નિર્ધારિત કર્યું હોય છે તે જ રીતે જનસમુદાયના કલ્યાણાર્થે કેટલીક વ્યક્તિઓનાં જીવનકાર્ય સરજાતાં હોય છે તે અવતારકાર્ય છે. અવતારકાર્ય એટલે ધ્યેય પ્રત્યેની સૂઝ, સમજ, ક્રિયાન્વયન અને સમર્પણ ! શ્રીધરાણી તે દષ્ટિએ ગાંધી સામાન્યજન માટે અવતારકાર્ય સાથે જોડાયેલા હતા એમ નોંધ્યું છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકનો અંતિમ ભાગ ‘લોકતંત્રમાં પ્રત્યક્ષ પગલાં’ (Direct action in Democracy) શીર્ષક સાથેનો છે. અમેરિકાની પાસે જેફર્સન-લિંકનપ્રેરિત લોકતંત્ર હતું, ભારતમાં રક્તરંજિત વિભાજન પછી સ્વતંત્રતા અને લોકશાહીની સ્વીકૃતિ આકાર પામી, પરંતુ આ પુસ્તકો લખાયાં છે તે પૂર્વે, ૧૯૪૧માં ‘માય ઇન્ડિયા, માય અમેરિકા’ અને ૧૯૩૯માં ‘વોર વિદ્યાઉટ વાયોલન્સ’ – તેમાં ભવિષ્યના ભારત વિશે લેખકની ચિંતા અને ચિંતન કિંચિત્ માત્રામાં પ્રાપ્ત થાય છે તેથી આ પુસ્તકોનું ઐતિહાસિક અને વિશ્લેષાત્મક મૂલ્ય ઘટતું નથી.

આજકાલ અતિપ્રચલિત શબ્દમાં કહીએ તો શ્રીધરાણી આપણા ‘ડાયોસ્પોરિક ઇન્ડિયન’ અને ‘ડાયોસ્પોરિક ગુજરાતી’ હતા ! અમેરિકા તેમનું બીજું વતન – સેકન્ડ હોમ – રહ્યું. ‘અમેરિકામાં શ્રીધરાણી’ એ વળી એક અલગ અદ્ભુત પ્રકરણ છે, જેમાં શ્રીધરાણીએ ભારતની સ્વતંત્રતા માટે સર્ઈદ હુસેન (જેમનો વિજયાલક્ષ્મી પંડિત સાથેનો પ્રેમ લગ્ન કરવામાં નિષ્ફળ ગયો હતો.) જે. જે. (જગજિત) સિંઘ, અનુપસિંઘ, હરિદાસ મઝુમદાર (જેમણે દાંડીકૂચમાં ભાગ લીધો હતો.), સારંગધરદાસ, અનુલેખા પંડિત (વિજયાલક્ષ્મી પંડિતનાં પુત્રી) અને તારકનાથ દાસની સાથે કામ કર્યું. અમેરિકામાં તારકનાથ દાસ તો ૧૯૧૪ની ગદર ચળવળ સાથે જોડાયેલા, તીવ્ર બુદ્ધિશાળી વિદ્વાન ક્રાંતિકાર હતા. ગાંધીજીએ ‘હિન્દ સ્વરાજ’ લખ્યું તે પૂર્વે તારકનાથ દાસ – મદનલાલ ધીંગરા – શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા – સાવરકર – લિયો ટોલ્સ્ટોય અને વીરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયની વચ્ચે ભારતીય સ્વતંત્રતા માટેનાં સાધ્ય અને સાધનની ચર્ચા, એક યા બીજી રીતે થઈ તેની પ્રતિક્રિયા રૂપે દુનિયાને ગાંધીદર્શનનો પરિચય આપતું ‘હિન્દ સ્વરાજ’ મળ્યું, તે પણ એક ઐતિહાસિક વાસ્તવિકતા છે. શ્રીધરાણી ‘ગદર’ ચળવળના ગુજરાતી પત્રકાર (જેને ૧૯૨૦માં સિંગાપુરમાં ફ્રાંસી આપવામાં આવી તે) છગન ખેરાજ વર્માને તો મળી ન શક્યા પણ એ જ પેઢીના તારકનાથ દાસની સાથે મૈત્રી થઈ હતી. ‘ગદર’ ચળવળ પછીનો આ બીજો તબક્કો સત્યાગ્રહ દ્વારા ભારતની સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિનો હતો. તેમાં ઇન્ડિયા લીગ, કમિટી ફોર ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ડન્ટ્સ વગેરે સંગઠનો, ‘વોઈસ ઓફ ઇન્ડિયા’ અખબાર વગેરેએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો; શ્રીધરાણી તેમાં છેક સુધી અત્યંત સક્રિય રહ્યા.

શ્રીધરાણીનાં બીજાં પુસ્તકો ‘વોર્નિંગ ટુ ધ વેસ્ટ’ (૧૯૪૩), ‘ધ મહાત્મા ઍંડ

ધ વર્લ્ડ’ (૧૯૪૬), ‘ધ બિગ ફોર ઓફ ઇન્ડિયા’ (૧૯૫૧), ‘સ્ટોરી ઓફ ધ ટેલિગ્રાફ’ (૧૯૫૦) છે. ‘અમૃતબજાર પત્રિકા’ના અમેરિકાસ્થિત સંવાદદાતા તરીકે તેમણે ઘણા અહેવાલો-લેખો આપ્યા. ભારતમાં આવ્યા પછીયે આ કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. દિલ્હીના સંવાદદાતા તરીકે તેમણે લાલ કિલ્લામાં ચાલેલા ગાંધી-વધના મુકદ્દમાનો અહેવાલ લખ્યો હતો. તેના એક ભાગમાં તેમણે લખ્યું : ‘ભારતની આઝાદીને માટે બે જનમટીપની સજા પામનારા ક્રાંતિવીર સાવરકરને ગાંધી-હત્યાના આરોપમાં પીંજરામાં ઊભેલા જોવા, એ કેવી વિડંબના છે ?’

૧૯ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૧થી ૨૩ જુલાઈ, ૧૯૬૦ : માંડ પચાસ વર્ષની સાવ ટૂંકી ગણાય તેવી જિંદગીમાં તેમણે વિશ્વફલક પર – કલમ અને કર્મની સંગ્રામે – પત્રકારત્વનાં શિખરોની સિદ્ધિ મેળવી. ગુજરાતી પત્રકારત્વના ઇતિહાસનું આ અવિસ્મૃત પાત્ર આપણા પત્રકારત્વનાં અભ્યાસક્રમો અને ઇતિહાસમાં કેમ ઉપેક્ષિત રહી ગયું હશે તે પ્રશ્ન સાથે જન્મશતાબ્દી ઊજવવાનો આ અવસર છે. વિશ્વમાં ગુજરાતી પત્રકારોનું ખેડાણ પ્રભાવી રહ્યું છે. ગાંધીજીનું ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’, શ્યામજી કૃષ્ણવર્માનું ‘ઇન્ડિયન સોશ્યોલોજિસ્ટ’, મેડમ કામાનું ‘મદન તલવાર’, છગન ખેરાજ વર્માનું ‘ગદર’, તેમાં મુખ્ય ગણાય, તેમની અંતિમ કડી શ્રીધરાણી બન્યા !

એવો અફસોસ કરવાની જરૂર નથી કે શ્રીધરાણી ગુજરાતમાં રહ્યા હોત તો ગુજરાતી કવિતાને વધુ સમૃદ્ધ કરી શક્યા હોત ! ઉમાશંકર જોશીએ (જેમની પણ જન્મશતાબ્દી ચાલે છે) તેમને ચઢિયાતા કવિ કહ્યા હતા તેના પરથી શ્રીધરાણીની સર્જકતાનો અંદાજ મળી જાય છે. અમેરિકા અને પછી દિલ્હીના તેમના નિવાસ દરમિયાન તેમણે સાર્વજનિક જીવન અને પત્રકારત્વમાં જે પ્રદાન કર્યું તે જરીકેય ઓછું મહત્ત્વનું નથી. ભારતની સ્વતંત્રતા માટે અમેરિકી પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ અને ટુમેન સાથે મંત્રણાઓમાં બ્રાન્ડ એંબ્રેસેડર બનવું કે નેહરુ-રાધાકૃષ્ણનના અંગત મિત્ર તરીકે રહેવું : શ્રીધરાણીએ આવું દુર્લભ સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું !

તેમનાં પુસ્તકોમાં સર્વત્ર ‘જિંદગીનો વ્યાપ’ નજરે ચઢે છે. ગીરનું જંગલ, ગિરનારી પર્વતમાળ, કાળુભાર નદીના કાંઠે બચપણ, દક્ષિણામૂર્તિ – વિદ્યાપીઠ – વિશ્વભારતી શાંતિનિકેતનના દિવસો, દાંડીમાં સત્યાગ્રહ અને એક રાતે ‘આવવું ન આશ્રમે, મળે નહીં સ્વતંત્રતા; જંપવું નથી લગીર, જો નહીં સ્વતંત્રતા’ કાવ્યસર્જન, ધરપકડનો અહેવાલ, ‘કુમાર’માં એકાંકીનું પ્રકાશન, અમેરિકાની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં પીએચ.ડી.નું શિક્ષણ, ‘બીજા અમેરિકા’ની ખોજમાં પરિભ્રમણ, વિશ્વયુદ્ધની વિભીષિકા, સ્વાતંત્ર્યજંગ અને સ્વતંત્ર ભારતમાં માંડ ૧૯૬૦ સુધીનાં વર્ષોમાં વૈશ્વિક સ્તરે ભારતીય ઘટના-પ્રવાહોનું પત્રકારત્વ... આ જીવનયાત્રાને સમજવા માટે ‘માય ઇન્ડિયા’ ઉપયુક્ત પુસ્તક છે. પારિભાષિક રીતે તે આત્મકથા નથી, પણ તેમાંનું આત્મકથ્ય ‘વિશ્વનિવાસી ગુજરાતી’ના પરિચય માટેનો મંચ પૂરો પાડે છે. ૧૯૪૧માં લખાયેલા આ પુસ્તકમાં રોમાંચક અનુભવો પણ છે, સાબરમતી-નાસિક જેલ છે, ‘વડલો’, ‘ઇન્સાન મીટા દૂંગા’ની લેખન-નિમિત્તકથા

છે, શાંતિનિકેતનને શ્રીધરાણી 'કવિનું સ્વર્ગ' કહે છે, અમેરિકા ગયા પછી કહે છે : 'જલાવતન કવિ તરીકેની વધુને વધુ લાગણી થયા કરે છે...' 'ડિસ્કવરિંગ અમેરિકા'માં તેને વિસ્મય થાય છે કે આ અમેરિકન આલ્મામેટર (૧૧૬ સ્ટ્રીટ, બ્રોડવે) તો ખુરશી પર બેઠી છે ને મારી આલ્મામેટર તો મયૂરધારિણી સરસ્વતી છે !

રાજા-મહારાજાઓ, જિપ્સી, ચ્યૂઇંગ ગમ, વિક એન્ડ, ચુમ્બન, હસ્તધૂનન, નમસ્કાર, ખાણીપીણી, દાંતની બીમારી ભોગવતા અમેરિકનો, ગાલીપ્રદાન, મધુરંજની, સંગીતની 'સનાતન' ભાષા, અમેરિકન સંગીતનું ઇન્ટિરઅરાઇઝેશન, ઘર-મકાનની સાજસજા, Oriental અને Occidental વિશ્વ-વિભેદ, રસોઈ, હોટેલ, મંદિર, નેતૃત્વ, ગ્રાંડ ઓલ્ડ મધર ઇન્ડિયા અને મોડર્ન મધર ઇન્ડિયા, હિન્દુ સમાજમાં રહેલી ફિલસૂફી અને દલીલબાજી (અમર્થ સેનનું પુસ્તક 'આર્ગ્યુમેન્ટેટિવ ઇન્ડિયા' યાદ આવ્યું ?), અહિંસા, સત્યાગ્રહ અને ખ્રિસ્તાગ્રહ (અમેરિકામાં રાલ્ફ ટેમ્પલિને શરૂ કરેલો ખ્રિસ્તાગ્રહ), અંગ્રેજોનું ભારત પર વર્ચસ્વ રાખવાનું આર્થિક કારણ (વિન્સ્ટન ચર્ચિલે કહ્યું તે લેખકે ટાંક્યું છે : દરેક દસ ઇંગ્લિશમેનમાંથી બે ભારતને કારણે નભે છે.) ...આ વિષયવૈવિધ્ય પુસ્તકને વધુ પઠનીય બનાવે છે. ધર્માત્મરણની ચર્ચા કરતાં શ્રીધરાણી નોંધે છે કે ડૉ. આંબેડકરને ખ્રિસ્તી બનાવવા માટે ઠેઠ ઇંગ્લેન્ડથી 'ન્યૂ ઇંગ્લિશ મેથોડિસ્ટ' સાપ્તાહિકના 'ઝીઓન્સ હેરોલ્ડ'ના તંત્રી છેક ભારત આવ્યા હતા ! શ્રીધરાણી ગાંધીને જ્યારે 'ધી અનવિલિંગ અવતાર' ગણાવે છે ત્યારે તેમના મિત્ર, અમેરિકી પત્રકાર લૂઈ ફિશરે લખેલા ગાંધીચરિતનું સ્મરણ થઈ આવે. દાંડીકૂચ દરમિયાન પણ શ્રીધરાણીએ 'સપૂત' કવિતા લખી અને ભારે હોંશથી બાપુને બતાવી તો જવાબ મળ્યો : 'આટલો સમય કવિતાને બદલે કપાસનું કાંતાણ કર્યું હોત તો ?' પછીનાં વર્ષોમાં વિદ્યાપીઠના અભ્યાસક્રમમાં આ કાવ્ય સામેલ થયું તે પણ શ્રીધરાણી રમૂજપૂર્વક નોંધે છે.

શ્રીધરાણી કવિવર ટાગોરને કેમ ભૂલે ? એક પ્રકરણ રવીન્દ્રનાથની રમ્ય શિક્ષણભૂમિ શાંતિનિકેતન અને તેમના જીવનકવન વિશે છે. ચીનની જેમ અમેરિકામાંયે ટાગોરને આલોચના સહન કરવી પડી હતી. ગાંધીની ડાબી-જમણી બાજુના નેતાઓમાં સરદારને 'લેનિનના સ્તાલિન' કહે છે અને જવાહરલાલને લેનિનના ટ્રોટ્સ્કી ગણાવે છે ! સુભાષચન્દ્ર બોઝના ચહેરામાં બુદ્ધનું સામ્ય ચીની ચિત્રકારોએ નિહાળેલું તે વાત કરે ત્યારે આપણને એ રસપ્રદ ઘટનાની નોંધ લેવી ગમે કે જાપાનના સેનાપતિ જનરલ તોજોએ પણ સુભાષને બુદ્ધનું સ્મરણ કરાવતું પાત્ર કહ્યા હતા ! અબુલ કલામ મોહ્યુદીન અહમદ (અબુલ કલામ આઝાદ), કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય, યુસુફ મહેરઅલી, મીનુ મસાણી, જમનાલાલ બજાજ, એમ. એન. રોય, કે. ભરીમાન, ભૂલાભાઈ દેસાઈ, કનૈયાલાલ મુનશી, રણજિત પંડિત, ડૉ. ઝાકિર હુસેન અને સરોજિની નાયડુનાં રસપ્રદ વ્યક્તિચિત્રો આ પુસ્તકમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધની લેખક પર ઘેરી અસર છે અને ભારતને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થવી જ જોઈએ એવો અમેરિકામાં 'ઇન્ડિયા લોબી'નો રઢાગ્રહ તેમના અહેવાલોમાં વ્યક્ત

થાય છે. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં બ્રિટિશ સૈન્યના ૧૩,૭૬,૬૨૦ ભારતીય સૈનિકોએ પ્રાણની આહુતિ આપી હતી તેના સંદર્ભપૂર્વક તેમણે બીજા વિશ્વયુદ્ધનું વિશ્લેષણ કર્યું છે. પુસ્તક લખાયું હતું ૧૯૪૧માં એટલે ૧૯૪૫ સુધી એશિયામાં સુભાષચન્દ્ર બોઝે આઝાદ હિન્દ સરકાર અને સૈન્યની સ્થાપના કરી તે ઐતિહાસિક અધ્યાય અને રંગૂનથી ઇમ્ફાલ સુધી આઝાદ હિન્દ ફોજના યશસ્વી યુદ્ધનું આલેખન લેખક કરી શક્યા નથી. જો પછીથી આ પુસ્તકમાં ૧૯૪૭ સુધીની ઘટનાઓનો ઉમેરો કરવાનો થયો હોત તો શ્રીધરાણીએ શું લખ્યું હોત તે કલ્પનાનો વિષય છે.

શ્રીધરાણીની કલમ, કોલમ અને પુસ્તકના સંદર્ભે આટલો નિષ્કર્ષ શક્ય બને છે.

(૧) સત્યાગ્રહ તેમના અભ્યાસનો મુખ્ય વિષય રહ્યો. સત્યાગ્રહને તેમણે અંતઃકરણપૂર્વક સ્વીકૃતિ આપી હતી તેની ગાઢ અસર આ લેખનમાં છે. તેમ છતાં, તેમની તાર્કિક ઇતિહાસદષ્ટિ મૂલવે છે કે 'I have always regarded SATYAGRAHA as one of the methods and not as the methods.

(૨) પ્રસ્તુત પુસ્તકોમાં રાજકીય-સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ એશિયન અસ્મિતાની તરફેણ તેમણે કરી છે. ૧૯૪૩માં સુભાષબાબુએ સિંગાપુર (શ્યોનાન)માં આ આદર્શની ઘોષણા સાથે આઝાદ હિન્દ સરકારની સ્થાપના કરી ત્યારે ઘણા એશિયન દેશોનું તેમને સમર્થન મળ્યું હતું. સ્વતંત્રતા પછી નહેરુ પણ એશિયન નેતૃત્વને માટે સક્રિય રહ્યા.

(૩) શ્રીધરાણીમાં બેઠેલો સર્જક સૌંદર્યની ખોજ કરે છે અને પત્રકાર સત્યની આમ 'સત્યમ્' અને 'સુંદરમ્'ની મિલનભૂમિ તેમના કાવ્યથી ગદ્ય સુધી સરજાય છે. લિયોનાર્ડ સિલ્કે ઇન્ટરનેશનલ પ્રેસ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના એક પરિસંવાદમાં એવું કહ્યું હતું કે યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપનાનું મૂળ ધ્યેય Truth Seeking અને Truth Tellingનું હતું. પત્રકારત્વનો આદર્શ પણ એ જ હોઈ શકે. સત્યનું દર્શન અને સત્યનું ઉદ્બોધન : આપણા આ કવિ-પત્રકારના લેખનનો પ્રાણ છે. પુસ્તકના સમાપનલેખમાં તેમણે અંતે લખ્યું છે : I know, millions have testified to it before and now I have had my experience of it. During the past eight years I have been a man with ten senses – who sees, smells, hears, tests, and feel booth – eastern and western – in a quest of two countries, two cultures, two civilizations, even two words ! Under the surface, I have always found the same human drives. And both the Gangas and the Hudsons; along with other mighty rivers of the world, eventually flow into the same vast ocean of fulfilment...'

(૪) શ્રીધરાણી 'Integrated word'ના શિલ્પી છે. તેમનો વ્યાપક અનુભવ, તેમના જ શબ્દોમાં – 'ભલેને મને યજ્ઞોપવીત થકી, હિન્દુ માન્યતા મુજબ બીજવારનો જન્મ ના મળ્યો હોય, પણ આ દીર્ઘ પરિભ્રમણ પછી '....but, I am twice – born now !' (પુસ્તકનું આ અંતિમ વાક્ય !)

(૫) સારું પુસ્તક અને ખરાબ પુસ્તક : આ સૌથી પ્રતીતિજનક વર્ગીકરણ છે, બીજા શબ્દોમાં તે વધુ પ્રભાવી અર્થ પૂરો પાડે છે – મૃત પુસ્તક અને જીવન્ત પુસ્તક ! શ્રીધરાણીનાં પુસ્તકો ‘જીવન્ત’ છે કેમકે તેમાં રહેલા વિચારોનું અગ્નિદિવ્ય આજે – તેના પ્રકાશનનાં ૭૦ વર્ષ પછી પણ – આપણી ચેતનાને અંકુત કરે છે. વાયબ્રન્ટ ગુજરાતનાં આ વાયબ્રન્ટ પુસ્તકો છે : સ્વતંત્રતાપૂર્વે ભારતના મુક્તિજંગ માટે બે વિચારધારા પ્રવર્તમાન હતી, ૧૮૫૭થી સશસ્ત્ર સંઘર્ષની અને ગાંધીજીના આગમન પછી, ૧૯૨૦થી અહિંસક સત્યાગ્રહની. બંનેનું ભારતમુક્તિમાં આગવું પ્રદાન છે. સશસ્ત્ર સંઘર્ષ પણ સ્વતંત્રતા માટે અનિવાર્ય બની જાય છે એવી માન્યતા મારા ઇતિહાસ-શોધનનો એક અંશ છે પરંતુ રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય બાદ હિંસક આંદોલનની કોઈ જ જગ્યા નથી રહેતી, આર્થિક-સામાજિક-રાજકીય સમતા, સમ્પન્નતા અને સાર્વભૌમત્વ માટે અહિંસક લોકશાહીનો જ સમગ્રપણે સ્વીકાર થવો જોઈએ; તે માર્ગ અહિંસક સમાજરચના માટે મહત્ત્વનો થઈ પડે છે, તેને માટે સફળ-નિષ્ફળ, દ્રુત-વિલંબિત પુરુષાર્થ થતો રહેવો જોઈએ. એકવીસમી સદીમાં તેનો આવિર્ભાવ આનંદ સહિતના આશ્ચર્યને સર્જે છે. ગાંધી અને માર્ટિન લ્યુથર કિંગની સાથે જેની સરખામણી થઈ રહી છે તે ૮૩ વર્ષનો વિચારક જેન શાર્પ આજે ઇજિપ્તથી બર્મા, બોસ્નિયાથી ઝિંબાબ્વે, ઈરાન, ઇસ્ટોનિયા, સર્બિયા, યુકેઇન, ચીન અને ટ્યૂનિશિયા સુધી ખ્યાત ‘ગ્રેરક મસીહા’ બની ગયો છે. ૧૯૯૨માં તેણે બર્મામાં ‘ફોર્મ ડિક્ટેટરશિપ ટુ ડેમોક્રસી’ લખ્યું તે આજે જાસ્મિન રેવોક્યુશનથી માંડીને લિબિયા સુધ્યાંમાં ‘પરિવર્તનનું પથગામી બાઇબલ’ બની રહ્યું છે ! શ્રીધરાણીએ ગાંધીને અને તેમના માર્ગને જે સૂક્ષ્મતાથી તપાસ્યો અને તેનું વિશ્લેષણ કર્યું તેણે અમેરિકન બૌદ્ધિક વર્ગને ભારે પ્રભાવિત કર્યું હતું. ઇતિહાસ સાથેનો સર્જક શ્રીધરાણીનો ગાઢ નાતો રહ્યો એટલે લખ્યું છે તેમણે – ‘વર્ણન, વિશ્લેષણ, દર્શન અને વિવેક – આ વિશેષતા સાથે જનજીવનના તમામ આયામો પ્રત્યેની જાગૃતિથી જ ઇતિહાસ રચાય છે.’

(૬) વિશ્લેષણ સાથેના ગદ્યમાં પણ કવિનો સૌંદર્યમંડિત ‘વિશેષ’ વ્યક્ત થયા વિના કેમ રહે ? ‘માય ઇન્ડિયા, માય અમેરિકા’માં એક જગ્યાએ તેમણે બંને દેશોનાં પુષ્પો અને પ્રતીકોની વાત કરી છે : When I wrote poetry in India, I used CHAMPAK for a spinster, LOTUS for innocence, VASMIN for honeymoon and SUN FLOWER for old age... you.” find the jasmins growing around the Taj mahll in Agra, the lotus in Kashmir, and the champak at my house in Bhavnagar. You are all invited !

આપણને – ભાવકોને – આમંત્રિત કરનારો કવિ, પત્રકાર, વિશ્લેષક આજે તો તેમના શબ્દકર્મના ઉદ્યાનમાં બોલાવે છે, તેમાંથી થોડાંક છોડ-ફૂલની લીલીછમ તરબતર સુગંધ સાથે પાછા વળીએ અને જન્મશતાબ્દી વર્ષે તેમનું વિશેષ સ્મરણ કરીએ.^૬

s ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે શતાબ્દી-વંદના કાર્યક્રમમાં બોલાયેલું.

સમીક્ષા / ગ્રંથાવલોકન

પ્રેમલક્ષણાની ભેળસેળ વિનાનાં “નિર્ભેળ” ભક્તિ-ગીતો |

પ્રા. ડૉ. રક્ષાબહેન પ્ર. દવે

[કે લાગ્યો રંગ હરિ : પીયૂષ પંડ્યા ‘જ્યોતિ’, પ્રકાશક : પી. ડી. માલવિયા ટ્રસ્ટ, માલવિયા બ્રધર્સ, રાજકોટ, પ્ર. આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૧૨+૫૧, કિં. રૂ. ૫૧/-]

એક વાર આ કવિએ કાકલૂદી કરી હતી કે “કે દેને તારો છંદ હરિ !” અને હવે માગેલું મળ્યાનો આનંદ વ્યક્ત કરે છે કે “કે લાગ્યો રંગ હરિ.” અને આ સુખદ પરિણામ થોડાક મહિનામાં જ મળ્યું છે. બંને પ્રકાશનોની વચ્ચે બહુ ઝાઝો સમય પસાર થયો નથી.

મીરાંનું એક પદ યાદ આવે :

“મીરાં લાગો રંગ હરિ.”

મીરાંને હરિનો રંગ લાગ્યો છે. – એવો એનો અર્થ થાય. હરિનો રંગ લાગે પછી દુનિયાનો રંગ ઊતરી જાય. એક બાજુ આકર્ષણ થાય એટલે બીજી બાજુ અપાકર્ષણ થાય જ. મીરાંએ એક પદમાં ગાયું છે કે

“ઉલટ ભયી મોરે નેનન કી.”

અર્થાત્ મીરાં કહે છે કે “મારાં નૈનો બદલાઈ ગયાં છે.” હરિનો રંગ લાગ્યા પછી નેણાં અને વેણાં બદલાઈ જાય છે. પછી એ કવિ હરિ સિવાય બીજું કશું ગાઈ શકતો નથી. એને બીજું કશું ગમતું નથી :

“મને મારો રામજી ભાવે રે

બીજો મારી નજરે નાવે રે.”

“આવો અનન્ય ભાવ જન્યો છે કે નહીં ભીતરમાં ?” – એવો એક પ્રશ્ન કવિને તેમના સ્વાધ્યાય માટે પૂછી લઈને હવે થોડી વાત આ કાવ્યોમાં કવિતાની ઘૂંઘરી કેવીક વાગી છે – તેની કરીએ. ક્યાંક તે મધુરી રણકી છે. તો ક્યાંક તે બોદી પણ વાગી છે.

કુલ ૪૭ કાવ્યો છે. તેમાં ક્યાંક હરિની વાતો કરી છે અને ક્યાંક હરિની સાથે વાતો કરી છે. તો વળી થોડાં કાવ્યોમાં પોતાના મનને સંબોધ્યું છે; જેમ કે,

● રે મન ! હરિગુન ગા.

નિત લીન સુમિરને થા.

(પૃ. ૨૯)

● ચલ મન ! તું હરિ સુમિરન કર.

(પૃ. ૨૬)

● વિદ્રોહી મનને ભેરુ ! વાર

(પૃ. ૬૨)

આમ કોઈ વાર ‘ભેરુ’ કહીને પોતાની જાતને જ જાણે સંબોધી છે. અને આમ,

એ કાવ્યો બોધકાવ્યો છે. ક્યાંક મનુષ્ય-જાત માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી છે :

- કે હરિ ! પલટાવો પ્રત્યેક ઉરને તવ ભક્તિમાં (પૃ. ૨૮)
- કે હરિ ! શીખવ મનુજને રે'વા ઈશ અંશને રૂપે (પૃ. ૪૩)

તો બેએક રચનામાં ભારત માટે પ્રાર્થના કરી છે :

- કે ભારતભાગ્ય હરિ ! તું ઉજજવળ કર, ઉન્નત કર, અરિજિત કર. (પૃ. ૩૫)
- ભારતને તું સમ્યક્ મુક્તિ-અર્ણવમાં... (પૃ. ૩૯)

આવાં પાંચ-છ કાવ્યો બાદ કરતાં બાકીનાં બધાં કાવ્યોમાં કવિ હરિ સાથે વાતે વળગ્યા છે. ક્યાંક દર્શન માટે વિનવણી કરી છે અલબત્ત મીરાં જેવો તલસાટ અહીં ક્યાંય મળતો નથી પણ આ સાંપ્રતયુગમાં હરિ માટે લગાવ હોવો તે જ બહુ મોટી વાત છે. આ હરિ-ભાવ સાદંત કવિતા-તત્ત્વથી રસાઈ ગયો હોય એવી રચના ઓછી મળે છે; જેમ કે,

- કે હરિ, મેં તો આપ્યો કોલ (પૃ. ૧૪)
- કે આજ પ્રભાતે (પૃ. ૧૫)
- કે હરિ, તમે આજ તો ભારે કરી. (પૃ. ૧૬)
- કે હરિ દીઠા ધારી ધારી. (પૃ. ૨૧)
- જ્ઞાને-વિજ્ઞાને સકલ વિશ્વમાં વ્યાપે. (પૃ. ૨૩)
- હે મન ! હરિ-ગુન ગા. (પૃ. ૨૯)

માનનીય મોરારિભાપુની “હે પ્રાણી ! હરિગુન ગા.” – એ પદપંક્તિ યાદ આવે.

બહુ અસરકારક રીતે તેઓ એ ગાય છે.

- કે હરિ ! પૂર્વાકાશે અરુણ સુંદર આલોકે (પૃ. ૪૦)
- હરિ ! આપો મુને અનહદનો રંગ (પૃ. ૪૨)
- હરિનામ રટણ કરતાં કરતાં (પૃ. ૫૦)
- કે આવું તો કાંઈ કદી હોય હરિ ! (પૃ. ૫૭)
- કે ધ્યાનથી જાગ્યો ને પછી જાણ્યું (પૃ. ૫૯)
- વિદોહી મનને ભેરુ ! વાર (પૃ. ૬૨)

જ્યાં સાદંત કવિતા નથી મળતી તે કાવ્યોમાં પણ કોઈ કોઈ પંક્તિ પાસે કે અંતરા પાસે કે ધ્રુવપંક્તિ પાસે “સરસ છે” – એવું દર્શાવતું ‘્’ ચિહ્ન જરૂર કરી દેવું પડે છે. અને આમ આખું પુસ્તક ‘્’ આ ચિહ્નોથી મેં ચીતરી નાખ્યું છે; જેમ કે,

- કહે તો હરિ, મૌન મિનારે મળું
ને કહે તો શબદસહારે મળું (પૃ. ૧૪)

આ પંક્તિઓમાં આત્મ-નિવેદનભક્તિ ઝળાહળા થાય છે.

- કે આજ પ્રભાતે / ભીતર મારે / ગુંજી અચાનક આનંદ-બંસરી
ને થયું નક્કી કે તમનેય આવી હશે હરિ
જરી જરી યાદ અમરી (પૃ. ૧૫)

આ પંક્તિઓમાં સરસ કલ્પના છે. અને આખું કાવ્ય સ્મરણભક્તિનું સરસ દષ્ટાન્ત બને છે. પ્રભુને મારી યાદ આવી હશે એ ખ્યાલમાં કેવો ‘મિષ્ટ અહંકાર’ પમરે છે !

- ભાંગી ગાંઠોને સડસડાટ વીજ ઝબૂકી

પાંખુડી હજાર હજાર જાગીને રણકી (પૃ. ૧૬)

દષ્ટિકલ્પન અને શ્રુતિકલ્પનનો સ-રસ સરવાળો અહીં પ્રાપ્ત થાય છે :

- કે હરિનામના સંગે

હો અજવાળાં અંગે અંગે

“બત્રીશ કોઠે દીવા થવા” – એ મુહાવરાને કવિએ અહીં કવિતાની ભાષામાં અનુવાદો છે :

- તારો સાથ તો શી લાચારી હરિ ! (પૃ. ૨૫)

અહીં ભક્તિની ખુમારી વાંચનારને પણ ખુમારી પ્રેરે એવી રીતે અભિવ્યક્ત થઈ છે :

- હરિ પરગટ પુલકિત શિશુ-વદને,

હરિ પરસન હર મલકત નયને (પૃ. ૨૪)

કવિનું પદલાલિત્ય કવિ રાજેન્દ્ર શાહના પદલાલિત્યની યાદ અપાવે છે. કવિને નાદમાધુર્ય ફળેલું છે :

- અતિ કુટિલ તવ છલના હરિ ! (પૃ. ૬૦)

આ ધ્રુવપંક્તિ વાંચતાં તો રાજેન્દ્ર શાહનું ‘ધ્વનિ’માંનું પેલું કાવ્ય ‘બહુરિ કુટિલ તવ છલના’ યાદ આવ્યા વિના રહેતું નથી.

- કે હરિ જીવનકુંજે તવ નામ જો ગુંજે

તો તનમન નિરવધિ અમરત ભાવે ભીંજે. (પૃ. ૩૨)

અહીં કીર્તન-ભક્તિ કલ્લોલે છે :

- હરિ ! લાગે મને સ્વપ્ને સર્પા સરીખું,

જોઈ જ્યાંત્યાં તારું જ નામ હું દેખું.’ (પૃ. ૩૩)

અહીં ‘નામ’ શા માટે લખ્યું ? ‘રૂપ’ જ લખવું જોઈતું હતું. બીજી કડીમાં રૂપ-દર્શનની વાત આવે જ છે :

- આછેરાં કાંઈ અજવાસી વાદળ ખસે,

ને હળુ હળુ મુખડું અતિસુંદર તારું હસે. (પૃ. ૩૩)

કોઈ કાવ્યની પ્રાસ-રચના અતિ મનોરમ બની છે; જેમ કે,

- કે રોમે રોમે આજ મોરે ઊઠતી લહેરું !

હરિ ! ઘટમાં કોઈ ગહેકે ઘેરું ઘેરું

અનેરું... / ઝાઝેરું... (પૃ. ૩૪)

સ-રસ પ્રાસનાં તો અનેક દષ્ટાન્તોનું ચયન અહીં થઈ શકે; જેમ કે,

- થાસે થાસે તારે હરિગીત સરે

ને નયને નિતનિત પ્રભુ-પ્રીત ઝરે. (પૃ. ૪૭)

એક કાવ્યમાં 'અનુભૂતાય', 'ઉત્સવતો' - એવા નવા પ્રયોગ પણ કવિની ભાષાસૂઝમાં સ-રસ દષ્ટાન્તો બની શકે તેમ છે. (પૃ. ૩૯)

• મન માયામાં મગન રહે નહીં એવું સુમિરનીએ. (પૃ. ૫૧)

'સુમિરનીએ' - સરસ પ્રયોગ ! સંસ્કૃતમાં આવા પ્રયોગને 'નામધાતુ' કહે છે. નામ અર્થાત્ સંજ્ઞા. તે જ્યારે ક્રિયાપદ બને ત્યારે તે 'નામધાતુ' કહેવાય છે. 'આનંદવું', 'રસ્તાને વૃક્ષાવો' વગેરે. પૃ. ૩૯ ઉપરના 'અનુભૂતાય', 'ઉત્સવતો' વગેરે પણ નામધાતુ જ છે.

• કે હરિ ! સચ્ચિદાનંદ સાગરે મન ક્રીડા કરે. (પૃ. ૪૬)

'સચ્ચિદાનંદ આનંદ ક્રીડા કરે' - એ નરસિંહનું પદ યાદ આવે. અહીં કવિનું મન ક્રીડા કરે છે. સચ્ચિદાનંદના સાગરમાં મન ક્રીડા કરે. કવિના આ દિવ્ય અનુભવને વંદન.

• કે સંતો ! વાત હરિની કરતાં કરતાં

હરિમય થઈ જઈએ.

વિરહાગ્નિ પેટાવી એમાં જલતાં

એ અમન સમાં થૈ જઈએ.

(પૃ. ૫૧)

માત્રાઓ વધી જાય છે. કંસારમાં કાંકરી આપ્યા જેવું લાગે છે.

'વિરહાગ્નિમાં જલતાં જલતાં

હિરણ્ય થઈ જઈએ.'

- એમ ગાયું હોત તો ?

• હરિ ! તમે કહો એ પૂરણ પામું

અન્ય ગીત ના ગાઉં

તમે વદો તો હૈયું હરખે

અવર તણું ના સુણવા જાઉં

(પૃ. ૨૬)

અહીં પણ માત્રાઓ વધી જાય છે. "અવર ન સુણવા જાઉં." - એમ લખવું જોઈતું હતું. રચનામાં પ્રગટ થતી અનન્ય ભક્તિ સ્પર્શી જાય છે, પણ બીજી અને ચોથી પંક્તિનું માપ સરખું નથી રહ્યું તે ખૂંચ્યા વિના રહેતું નથી.

આવાં, માત્રાઓની વધઘટનાં દષ્ટાન્તો પુષ્કળ છે. તે ન હોત તો હજુ વિશેષ રચનાઓ સાદૈંત કવિતા બની શકત; જેમ કે,

• બુદ્ધિ સઘળી વિસારી

આંખે હરખને સંવારી

ભીતર અલખ બેસારી

(પૃ. ૨૧)

• હરિ નિવસત ઉરને અમરત કુંભે

દરસત સાંજ સવાર તણા પ્રારંભે.

(પૃ. ૨૪)

"દરસત સાંજસવાર-આરંભે." કરી શકાત. ત્રણેક માત્રા વધી ગઈ છે. 'તણા'

પદની જરૂર નહોતી. તેનો લોપ કરીને સંબંધ તત્પુરુષ સમાસ પ્રયોજી શકાત.

• મીઠાં બેચાર વેણને બદલે અભરે ભરે અરમાન (૩૦ માત્રા)

સઘૈ આશા પૂરી વ્હાલો દેતો હરખે ભીનાં અમરત ગાન (૩૫ માત્રા)

બંનેને એકસરખી રીતે વાંચતાં / ગાતાં બીજી પંક્તિમાં માત્રાઓની કેટલી બધી ભીડ થઈ ગઈ અનુભવાય છે !

આવું આવું ઘણી રચનાઓમાં ઘણી જગ્યાએ થયું છે. કવિ હરિ-રસમાં એવા વહ્યા છે કે કવિતા ખોડંગાવા લાગી છે - તેનો તેમને ખ્યાલ નથી રહ્યો. "છાંદસ લખવાનો મહાવરો પાડો તો શબ્દો અને માત્રાની વધઘટ ન થાય" એમ કહેવાનું મન થાય.

પૃ. ૫૩ ઉપરની રચના અતિશય શબ્દાભુ થઈ ગઈ છે. તેથી સ્વાભાવિકતા અને અકૃત્રિમતા નષ્ટ થઈ ગઈ છે.

વળી પુસ્તકમાં કેટલીક ખોટી જોડણીઓ પણ ખૂંચે છે જેમ કે,

X

ગૂંજી, ગૂંજે, ગૂંજી (પૃ. ૧૫)

શૈયા (પૃ. ૧૮)

ગૂંજતો (પૃ. ૩૦)

ઉજવતો (પૃ. ૩૯)

ઉછળે (પૃ. ૪૦)

દૂરિત (પૃ. ૪૧)

વિકસિત (પૃ. ૪૨)

ક્રીડા (પૃ. ૪૬)

ઈચ્છું (પૃ. ૫૦)

ખૂલ્લે (પૃ. ૫૦)

ઈશારે (પૃ. ૨૦)

રુમઝૂમ (પૃ. ૪૬)

તો કેટલાક શબ્દો જ્ઞાતિ બહારના પ્રયોજાય ત્યારે કવિતા ન જામે. એવું બન્યું છે. જેમ કે,

- તારી હૂંફની ઉમ્મીદમાં (પૃ. ૩૯)

- ઝિલમિલાતાં (પૃ. ૩૯)

- ચલતાં ચલતાં (પૃ. ૫૦)

વાર્તાઓમાં ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી છોછ વગર અન્ય ભાષાના શબ્દો પ્રયોજતા, પણ તે શોભતું તો નહોતું જ. કવિતામાં તો ન જ શોભે. એ શબ્દ અતડો લાગે. જોકે ગુજરાતી કવિતામાં ક્યાંક ક્યાંક સંસ્કૃત તથા વ્રજ ભાષાના શબ્દો શોભે. સુન્દરમ્ તથા રાજેન્દ્ર શાહમાં એનાં અનેક દષ્ટાન્તો મળે છે.

હરિ ! આજ સકલ ભુવને અમિત ગગને શીતલ સમીરે

એ રચનામાં બે વખત 'તોમાર' બંગાળી શબ્દ આવ્યો છે તો એક વાર 'તમારી' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. આવો શંભુમેળો શા માટે ? ખીચડી શા માટે કરી ?

અને બહુ ઝાઝી ભૂલો અહીં રેફ સાથે અનુસ્વાર છાપી દેવાની થઈ છે. કદાચ એ પ્રૂફરીડરની ભૂલ છે : નર્તન (પૃ. ૧૩). કર્મ, કીર્તન (પૃ. ૧૪). સૌંદર્ય (પૃ. ૧૮). પાર્થિવ (પૃ. ૧૯). ઐશ્વર્ય (પૃ. ૨૩). કર્મ, કર્ણને (પૃ. ૨૫). ઐશ્વર્ય (પૃ. ૩૧). સૌંદર્ય, ધર્ય (પૃ. ૩૨). સ્વર્ણિમ, સર્યા (પૃ. ૩૩). નિર્ભય, નિર્મળ (પૃ. ૩૫). સર્યો (પૃ. ૩૬). રાજમાર્ગ (પૃ. ૩૭). અહર્નિશ, અર્ણવ, સર્જતો, નિર્મી દે, નિર્મી દે, નિર્મી દે (પૃ. ૩૯). નિર્મળ, વર્તન (પૃ. ૪૩). પૂર્ણતાને, સ્પર્શતો (પૃ. ૪૬). અહર્નિશ, ભર્યો, સંવર્યો (પૃ. ૪૭). ઊર્ધ્વ (પૃ. ૪૮). અર્ણવ, અહર્નિશ (પૃ. ૪૯). કર્મો, નિસ્વાર્ય (પૃ. ૫૦). મર્કટ, અહર્નિશ (પૃ. ૫૧), પરિવર્તન, આવર્તન, સમર્થન, નર્તન, વર્તમાને, વર્ધમાન, પરિવર્તન, સમર્થન (પૃ. ૫૩). પૂર્વાકાશે, સ્પર્શે, સંઘર્ષે (પૃ. ૫૫). પોકાર્યો (પૃ. ૫૭). નિર્મળ, નિર્ઝરી, સર્વે (પૃ. ૬૦).

પણ એક બાબતના બહુ ધન્યવાદ દેવા છે કે કવિએ આ કાવ્યો ગોપીભાવે નથી ગાયાં. પુંભાવ છોડી સ્ત્રીભાવ ગ્રહણ કરવાની કશી જરૂર નથી હોતી. એમણે પુંભાવ જાળવી રાખ્યો છે.

• કે આવું તે કાંઈ કદી હોય હરિ !

હું તો ફૂલોને ચૂંટવા રહ્યો

સાધન-સુગંધ શોધવા રહ્યો

ને તમે આવી અચાનક ચાલ્યા ગયા. (પૃ. ૫૭)

સરસ કાવ્ય છે.

• કે ધ્યાનથી જાગ્યો ને પછી જાણ્યું

કે તમે સન્મુખ આવીને

ઓર્ષિતા ગયા ક્યાંક સરી ! (પૃ. ૫૯)

કવિ પ્રેમ-લક્ષણભક્તિથી પર રહીને હરિ-ગીતો ગાઈ શક્યા છે તે ભાગ્યે જ બનતી ઘટના છે. નરસિંહ મહેતા, દયારામ તથા લગભગ બધા જ ભક્તકવિઓ, આધુનિકો પણ કૃષ્ણને ગોપીભાવે ગાવા બેસી ગયા છે. પીયૂષભાઈએ આ પ્રેમલક્ષણભક્તિની સેળભેળ થવા દીધી નથી તે અભિનંદનીય બાબત છે. તેમની આ નિર્ભેળભક્તિને વંદન.

બાળસહજ રસીલાં ગીતો એટલે 'શૈશવનાં શમણાં' | નટવર પટેલ

શૈશવનાં શમણાં : કવિ વિનોદ જાની, પ્રકાશક : રન્નાદે પ્રકાશન, પ્ર. આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૪૬+૧૦
ડબલ કાઉન, ડિ. ૩. ૫૫/-

અહીં કવિ વિનોદ જાનીએ ૪૫ બાળરચનાઓ આપી છે. અહીં નાનાં બાળકોને (૧૦ વર્ષથી નાનાં) રસ પડે તેવીય રચનાઓ છે, તો મોટાભાગની રચનાઓ કિશોરવયનાં બાળકો માટેની છે.

આ સંગ્રહનાં કાવ્યો પર નજર કરતાં તેમાં રહેલું વિષયવૈવિધ્ય ઊડીને આંખે વળગે છે. કવિ બાળમનોવિજ્ઞાનના અભ્યાસી હોય તેવું આ કાવ્યો વાંચતાં અનુભવાય છે. કવિ વ્યવસાયે શિક્ષક છે એટલે બાળસહજ વિષયો એમને હાથવગા છે. અહીં કવિએ ચાંદલિયાને વાદળીઓ સંગે રમતો દર્શાવ્યો છે, તો ચકલીને ચીં...ચીં કરતી ઊંચે ઊડાડી કરતી ચીતરી છે. કાગડો થઈ જતી છબીલ નામના બાળકની છત્રીની પણ અહીં મજા છે. ભૂલકાંઓની છુક છુક ગાડી પણ ખરી. ચોમાસું પૂરું થતાં સંતાઈ જતો દેડકો પણ અહીં છે. રંગબેરંગી મોરલો કવિના ખેતરમાં કળા કરતો પણ દેખાય છે.

કાવ્યોમાં કવિ શૈશવની મસ્તી લઈ આવ્યા છે. મસ્તીભરી આ રહી કેટલીક પંક્તિઓ :

રમત જામી છે વાદળ-ચાંદાની

સંતાકૂકડી એ ખેલે મજાની

મીટ માંડી ગગનને જોવું ગમે...

(ચાંદલિયો)

ખેતરના માળે હું બેસી નીરખતો

કેવી અદાથી તું ઝૂમતો જી રે.

(મોરલો)

કરવાનું ના લેશન

ભાઈ, પડી ગયું વેકેશન.

(વેકેશન)

વ્હાલ ભરી વાણી તારી

મા ! તું લાગે વ્હાલી વ્હાલી.

(લાગે વ્હાલી વ્હાલી)

રિસેસનો ઘંટ વાગ્યો રે દોસ્તો

ચાલો મેદાનમાં જઈએ રે.

(શાળાની રિસેસ)

ઉત્તમ બાળકાવ્ય કોને કહીશું ? પહેલી શરત એ કે તે બાળકને ગમી જાય. એ વારંવાર વાંચવા ને ગણગણવા પ્રેરાય. ક્યારેક એવું પણ બને કે આખી રચના ઉત્તમ ન બને પરંતુ એની થોડીક પંક્તિઓ ઘણી સુંદર હોય. બાળકાવ્યની પંક્તિઓ નાની હોય, લય-પ્રાસ જળવાયા હોય, બાળકને ઝટ સમજાઈ જાય એવા શબ્દો ગૂંથાયા હોય તો એ રચના વિશે બાળવાચકોને ઝાઝેરી ફરિયાદ રહેતી નથી.

'ચકલી' કાવ્યની આ પંક્તિઓ જુઓ :

'ઊડતાં ઊંચે ચકલી બોલે ચીં ચીં ચીં

બચ્યાંઓ પણ સાથે બોલે ચીં ચીં ચીં

‘દેડકો’ કાવ્ય પણ આ રીતે જોતાં સરસ બન્યું છે. કવિએ દેડકાની વાત કાવ્યમય શૈલીમાં સહજ રીતે કરી છે. અહીં અંત્યાનુપ્રાસ પણ સરસ જળવાયા છે :

**વર્ષાની જ્યાં વરસે ધાર,
તરત દેડકાં આવે બહાર.**

S

**પાછળના બે મોટા પગ,
ફૂદકા મારી ભરતો ડગ.**

અહીં કવિએ બાળસહજ જિજ્ઞાસાને પણ સરસ રીતે નિરૂપી છે. ચોમાસું પૂરું થતાં દેડકાં ક્યાં જતાં હશે ?

ચોમાસું જ્યાં પૂરું થાય

જઈને ક્યાં છુપાઈ જાય !

(દેડકો)

અહીં કવિએ દેડકાં ધરતીમાં જઈને છુપાઈ જાય છે એ હકીકત વણી લીધી હોત તો રચના સાદાંત ઉત્તમ બની રહેત. મોરના રંગો વિશેની આ કવિ-કલ્પના જુઓ :

કોની સાથે અલ્યા ! હોળી ખેલી તેં

રંગાઈ ગઈ તારી કાયા જી રે.

(મોરલો)

કેટલીક રચનાઓમાં કવિ અંત્યાનુપ્રાસ જાળવી શક્યા નથી. પ્રાસ તૂટતાં ક્યારેક લય પણ ખોડંગાય છે. ‘સ્ટેશન’ કાવ્યની આ પંક્તિઓ જુઓ :

‘ભીડથી ઉભરાયે સ્ટેશન

સુખ અને દુઃખ જોતું સ્ટેશન.’

‘પતંગનો ઉત્સવ’ રચનામાં કવિએ ચાર-ચાર પંક્તિઓના અંતરા પાડ્યા છે, જેમાં ચોથી પંક્તિ પ્રથમ પંક્તિ સાથે પ્રાસ જાળવે એ પ્રકારની આ રચના છે. એમાં છેલ્લી ટૂંકમાં આ બંધારણ જળવાતું નથી. આ જુઓ :

‘ધીમે ધીમે સૂરજ પશ્ચિમમાં ડૂબતો,

મંદ મંદ હ્લેરખીથી, વાયુ સૌને ચૂમતો,

રાત્રિએ ભેળાં થી ખાવાને બેસે

ઊંધિયું-જલેબી મોજથી જમે.

આજનો તહેવાર અલ્યા કોને ન ગમે ?’

પ્રથમ ત્રણ પંક્તિના અંત્યાનુપ્રાસ જાળવવા ‘બેસે’ને સ્થાને ‘બેસતો’ શબ્દ હોવો ઘટે. ક્યારેક કવિમાં શિક્ષક-આત્મા પ્રવેશી જાય છે ને બાળકને સીધો ઉપદેશ પણ આપી બેસે છે. આ જુઓ :

જીવન જીવતા બધા આપણે

લાગે છે ને સરકસ જેવું.

(સરકસ)

ગુલાબજળ – ગુલકંદ આપીને કહી રહું ગુલાબ

‘કાંટામાં રહીને પણ દેજો હસીને મધુર સુવાસ.’

(ગુલાબ)

બાળકોના મનમાં પાપ અને પુણ્ય અંગેના કેવા ખ્યાલો હશે ? પ્રથમ સવાલ એ છે કે એવા ખ્યાલ હોય છે ખરા ? સત્ય અને અસત્ય વિશે પણ બાળકમન કંઈ સમજતું નથી. બાળકના મુખે પ્રાર્થનામાં આ શબ્દો કેટલા જયશે ? કવિએ ‘પ્રાર્થના’ નામક રચનામાં પાપ વિશે વાત કરતાં બાળમુખે કહેવરાવ્યું છે કે –

**‘અજાણતાં કેં કેટલાં નિશદિન થાયે પાપ,
દીન-દયાળુ હે પ્રભુ ! એ સૌ કરજે માફ.’**

કવિ દલપતરામના ‘ઓ ઈશ્વર ભજીયે તને...’ નામના કાવ્યમાં એક પંક્તિ કંઈક આવી છે : ‘ભૂલ કદી કરીએ અમે, તો પ્રભુ કરજે માફ.’ અહીં ‘ભૂલ’ શબ્દની સંકલ્પના બાળકના ગળે કદાચ ઉતારી શકાશે, પરંતુ ‘પાપ’ અંગેની એટલી જ સ્પષ્ટતાથી વાત થઈ શકશે કે કેમ ? એવો પ્રશ્ન અહીં મને તો થાય છે.

અહીં કેટલાંક પ્રસંગ-કાવ્યો સારાં બન્યાં છે. બાળકોને એવાં કાવ્યો વાંચવામાં અને સમજવામાં સરળતા રહે છે. ‘છબીલની છત્રી’, ‘સરકસ’, ‘ફેરિયો’ વગેરે આવાં કાવ્યો છે.

અહીં કેટલીક રચનાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક બાળકોને ન સમજાય એવી અસ્પષ્ટ ભાવવાળી પંક્તિઓ પણ છે. આવી પંક્તિઓ ટાળી શકાઈ હોત અથવા અલગ ભાવથી રજૂ થઈ હોત તો જે-તે રચના ઉત્તમ બની રહેત. કેટલાંક ઉદાહરણ જોઈએ :

‘ગુરુ-શિષ્યનો કેવો સંબંધ છે !

વર્ણન કરાય ના એ મોટો નિબંધ છે,

ચાલો વધારીએ શાન.

(મારી શાળા)

S

પપ્પાએ વસાણું આપ્યું,

પસ્તાવાનું વ્હાણું વાયું.

(ટીવી)

S

બધી ઋતુમાં ગમે શિયાળો

લોક કહે એને સહિયારો !

(શિયાળો)

શિયાળો કઈ રીતે સહિયારો તે વાત અહીં અસ્પષ્ટ છે.

આ સંગ્રહમાં ‘ફેરિયો’ કાવ્ય એ હિન્દી કવિતા – ‘खुदा की अक्लमन्दी’ના ભાવાનુવાદવાળી રચના છે, જે હિન્દી રચના જેવી ઉત્તમ બની નથી. પુસ્તકનું નામ છે ‘શૈશવનાં શમણાં’ ને પુસ્તકમાં ઠટમી રચનાનું નામ છે ‘શૈશવનાં સપનાં.’ આ રચના પરથી જ આ સંગ્રહનું નામ રાખ્યું હશે એવું લાગે છે. તેથી બંને શીર્ષક સરખાં હોવાં જોઈએ, જે અહીં નથી. તો વળી, કેટલાક શબ્દો જેવા કે – બખ્તર, અધર, કંકણ, સિદ્ધિ વગેરે બાળવાચકોને સમજવા અઘરા પડે તેવા છે.

એકંદરે મોટાભાગની રચનાઓ બાળભોગ્ય બની છે. કવિએ બાળકોને ઉજાણી કરાવી છે, એનો હરખ વ્યક્ત કરી કવિને અભિનંદન પાઠવી વિરમું છું.

સમજની સુગંધ | ક્ષિતિપ ક્લાક

મધમઘટું જીવન : લે. ફાધર વર્ગીસ પોલ, પ્ર. આ. ૨૦૦૮, પ્ર. રન્નાદે પ્રકાશન, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧, વર્ષ ૨૦૦૮, પૃ. સં. ૧૪+૧૨૮, પાકું પૂઠું, રૂ. ૭૦/-

આજના અરાજકતા અને મૂલ્યવિહીણ જીવનને જો સમજીને જીવવામાં આવે તો પ્રત્યેક માનવીનું જીવન રસાળ અને સુગંધભીનું બની જાય. સિદ્ધહસ્ત અને બિન ગુજરાતી હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષાના પ્રખર સર્જક પૂજ્ય ફાધર વર્ગીસ પોલ પોતાના પ્રત્યેક પુસ્તકમાં સાચાં અને પ્રેરક જીવનમૂલ્યો તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. સદાય હસતા નિખાલસ અને શિસ્તના હિમાયતી ફાધર વર્ગીસ પોલને મળવું અને કંઈક પામવું એક લાહાવો બની રહે છે. ધર્મગુરુ અને આમ મિત્ર જેવા તેઓને મળવાનું હું ક્યારેય ટાળી દેતો નથી. તેમની વાતો અને કલમમાંથી હંમેશાં સાત્ત્વિક અને મૂલ્યવાન સર્જન, અખંડ વહેતું રહ્યું છે જે હાલના અંધકારભર્યા માનવજીવનમાં અજવાળાં પાથરે છે.

સમજવું અને સમજાવવું એને જો ધર્મ સમજવામાં આવે તો ધાર્મિકતાનું રહસ્ય આપમેળે સરળ બની જાય છે. લેખકે દુનિયાની સફર કરી છે. અનુભવો અને જિવાતા જીવનનો રહસ્યમય ખજાનો તેમની ભીતર ભારોભાર રહેલો છે. માનવજીવનના તાણાવાણા સમજાવવા અને તેના સમન્વયથી સમજનું સુંદર વસ્ત્ર તૈયાર કરી જિવાતી કષ્ટમય જિંદગીને પહેરાવવું અને તેમાંથી આનંદની અનુભૂતિ કરવી જે “મધમઘટું જીવન” નિબંધસંગ્રહની પ્રેમસ્વરૂપ કેડી છે.

ખુશ થવું એ ખુશી વહેંચવી જે પ્રેમવર્તુળમાં દ્રાક્ષના પ્રતીક અને સાધુના માધ્યમ દ્વારા માર્મિક રીતે નિરૂપાયું છે, પ્રેમનું પ્રાગટ્ય હંમેશાં નવલાં રૂપ ધારણ કરે છે. જે પ્રેમનું પ્રધાન કાર્ય છે. બીજા નિબંધ પર્યાવરણ-જાળવણીના ઘટકોને સહોદર બનાવી પર્યાવરણની શુદ્ધતાને પ્રાકૃતિક પર્યાયથી સંવાદી છે. જે સામાન્ય માનવીને પણ સરળ રીતે સમજમાં આવી જાય છે. માણસને બુદ્ધિનું દાન આપી પોતાના સર્જનકાર્યમાં ઈશ્વરે માણસને ભાગીદાર અને સાથીદાર બનાવ્યો છે, કેટલી સુંદર વાત કરી છે ! કોધને કાબૂમાં રાખવાનો રાજમાર્ગ, દાખલાદલીલી અને સભાનતાને કેન્દ્રમાં રાખી ખૂબ જ સરળ અને સમજી શકાય તેવી સમજથી સમજાવ્યો છે. વેલેન્ટાઈન ૩ અને ભેટમાં સમાયેલી પ્રેમની ભાષાને વાચા આપી લેખકે વેલેન્ટાઈન ૩નો આનંદ અને મહિમા ગાયો છે. સાચો પ્રેમ સામેના પાત્રને ઓળખે છે કહી ફાધર વર્ગીસ પોલે પ્રેમ આંધળો છે એ વાતને યોગ્ય સમર્થનો અને સમજ આપી ખૂબ જ આસાનીથી રહિયો આપ્યો છે જે પ્રેરણામય બની રહે છે.

શિસ્ત અને આત્મસંયમના ગુણો લેખકને વારસામાં મળ્યા છે. આ વાતને સમર્થન આપી ધર્મગુરુ બનવાના સંકલ્પને ફળસ્વરૂપ આપવામાં દાદા-દાદીના ફાળાને તેઓ બિરદાવે છે. આજે ટેકનોલોજીના યુગમાં જોકે આ બાબત પાંખી બની છે. પરંતુ સાચા અર્થમાં જીવનઘડતરનાં મૂળ દાદા-દાદીના સહયોગમાં રહેલાં છે જે સ્વીકારવું રહ્યું.

માનવજીવનમાં ઉપયોગી એવી બાબતોને ભલે કલાસ્વરૂપ આપવામાં કે નિસર્ગમય બનાવવામાં ઓછપ વર્તાતી હોય પણ સરળ અને ચોટદાર શૈલીમાં થયેલી રજૂઆતો ધાર્યું નિશાન તાકે છે. જે ફાધર વર્ગીસ પોલની પોતીકી કળા છે. સામાન્ય માણસ સમજી શકે અને કંઈ પામવા માટે હક્કદાર બને એ જ તેઓના સર્જનની સાર્થકતા છે, જે લેખકે “મધમઘટું જીવન” નિબંધસંગ્રહમાં સાબિત કરી બતાવ્યું છે.

નિવૃત્તિમાં પણ પ્રવૃત્તિ એ જ ઘડપણનો મોટો આનંદ છે. વયસ્ક હોવા છતાં સર્જનમાં, કાર્યક્રમોમાં, મિલન-મુલાકાતો અને પોતાના કાર્યાલયમાં અને પ્રવૃત્તિઓથી હર્યાભર્યા રહેતા લેખક ઘડપણને તાબે થવામાં માનતા નથી.

પરીક્ષાના ભયથી આકુળવ્યાકુળ રહેતાં બાળકો ઘણી વખત આત્મહત્યાને રસ્તે વળે છે. જેને ઉતાવળિયો, બુદ્ધિ કે સમજ વગરનો નિર્ણય ગણાવી લેખક પરીક્ષા કરતાં જીવન ખૂબ જ અગત્યનું અને જરૂરી છે જે સુપેરે સમજાવે છે. ટૂંકું વિચારી શાશ્વત સુખને ગુમાવતા વિદ્યાર્થીઓ સામે લાલબત્તી ધરી જીવનમૂલ્યની સમજ અને બેવકૂફી પર વેધક પ્રકાશ પાડ્યો છે.

પોતાનું વતન અને વતનમાં આવેલું પોતાનું ગામડાનું ઘર લોહીમાં રક્તકણની જેમ વ્યાપી ગયું છે, જેનો આનંદ અને લેવાતી મુલાકાત દિલચરપ અને રમ્ય રીતે રજૂઆત પામી છે. પોતાના વતન કેરળમાં શિક્ષણનો બહોળો વ્યાપ, મહેનત કરનારને મળતાં કામ અને દેશપરદેશમાંથી આબાદી લઈ આવતા લોકોની નીતિરીતિને નવાજી છે. કેરળમાં ઝૂંપડપટ્ટી નથી. લેખકની આ વાત ગુજરાત માટે પડકારરૂપ બની રહે છે.

લાગ્યું તેવું લખ્યું-ના સ્પષ્ટ હિમાયતી, એવા લેખક ફાધર વર્ગીસ પોલ ઢાંકપિછોડો કરવામાં માનતા નથી. ખુલ્લે બારણે જ તેઓ ચર્ચાને આવકારે છે. તેઓ કોઈ પણ જાતના આડંબર, અલંકાર કે ભાષ્ય સજાવટમાં પડ્યા સિવાય સાદાઈ અને સત્યતાને અજવાળે હકીકતને પ્રકાશમાં લાવી દે છે. સર્જક તરીકે તેઓ ખૂબ જ બહોળું અને સ્પર્શીય ભાવજગત ધરાવે છે, જે પ્રસ્તુત નિબંધોમાંથી પસાર થતાં લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

“ના ભગવાન, ના ધર્મ”માં રેશનાલિસ્ટો દ્વારા થતાં વિવાદાસ્પદ, વાંધાજનક પણ મનનીય લખાણો અને ધર્મ કેવળ કલ્પનાની ઊપજ છે તે અંગેની વિસ્તૃત છણાવટ વિચારણા માગી લે છે. આખરે શ્રદ્ધા અને સૃષ્ટિનું સંચાલન કરનાર શક્તિમાં વિશ્વાસ દેવી સ્વીકાર માટે કારણભૂત બને છે. ઈશ્વર પિતા આપણી સંભાળ અને અઢળક પ્રેમ રાખી આપણને તેના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે જે ઈશ્વરપુત્ર, ઈસુ ખ્રિસ્ત છે.

લેખકને વિવિધ માન્યતાઓ માણવામાં રસ છે. મૃત્યુ અંગેની અનેક માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે. ખ્રિસ્તીઓ મૃત્યુ પછી પુનરુત્થાનમાં માને છે. મૃતજનો માટેની ખ્રિસ્તીઓની આ બધી ઉપાસના વિધિઓમાં સર્વ સંતો, મૃતાત્માઓ તથા જીવતાં ભાઈબહેનોના સત્સંગ કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. બાઈબલનાં વિધાનો અને આપણી વિધિઓના સમન્વયને લેખકે મૃત્યુ અંગેની માન્યતા દર્શાવી છે.

મૃત્યુદંડની નાબૂદીમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સમગ્ર દુનિયામાંથી મૃત્યુદંડ નાબૂદ કરવા અંગેની ચર્ચાવિચારણા અને મૃત્યુદંડ એ માણસાઈનું ખૂન છે. માનવતાની નાબૂદી છે. તેમજ માનવમાત્રને સુધરવાની તકની અવગણના વિષે સુંદર વાત થઈ છે.

પ્રવૃત્તિમય અને સર્જનમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા ફાધર વર્ગીસ પોલને મેં ક્યારેય તણાવમાં જોયા નથી. આગંતુકો અને મળવા આવનારને પોતાની ઓફિસમાં તેઓ સસ્મિત વદને આવકારે છે. કોઈનું દિલ દુભાય એવો શબ્દ ઉચ્ચારતાં પણ તેઓ ક્ષોભ અનુભવે છે. બધા સાથે સારા સંપર્ક અને સંબંધ રાખી સમતુલાભર્યું જીવન ગાળતા લેખક પોતાની હોડીમાં ઈસુને પણ સહયાત્રી માની ખૂબ જ વ્યસ્તતા વચ્ચે તણાવને ગૌણ બનાવે છે. જીવનમાં સમતુલા જાળવવાની વાતને લેખકે ઈસુની વાત દ્વારા દોહરાવી છે જે હાલના તણાવયુક્ત માનવજીવનમાં ખૂબ જ આવશ્યક છે.

લગ્નમાં થતું સંપત્તિનું વાહિયાત પ્રદર્શન, અસ્થાને બતાવી તેમજ અન્યાયી રીતે મેળવેલાં નાણાં પણ હક્કનાં નથી એમ કહી લેખક આવી બાબતોમાં માનવતાવાદી વલણ અને અન્યના વિચારની તરફેણ કરે છે. નાણાની રેલમણેલમાં માણસ ગરીબાઈને તાણી નાખે છે જે સત્ય છે.

ધનાઢ્યો ધનનું મહત્ત્વ સમજ્યા વગર ધનનો બેફામ ઉપયોગ કરતાં અચકાતા નથી. તેઓ ગરીબાઈનો વિચાર સુધ્ધાં કરતા નથી. લેખકે દર્શાવેલ નારાજગી આપણા સૌની બની રહે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ સાધનસંપત્તિના ઉપયોગમાં અને વિવિધ સેવાકાર્યોમાં ગરીબો, દલિતો અને આદિવાસીઓને અગ્રતા આપે છે જે ધનાઢ્યો માટે પડકારરૂપ છે.

“દિવાળીનું પ્રતીક દીવો”માં દીવાનો મહિમા, ખ્રિસ્તીઓની બધી જ ઉપાસનાવિધિઓમાં પ્રકાશ અને દીવા-બત્તીનો થતો ઉપયોગ અંધકારમય જીવનમાં પ્રકાશની અનિવાર્યતા દર્શાવે છે જે દીવાના પ્રતીક રૂપે દર્શાવાયું છે. દુનિયાના તમામ ધર્મોમાં પ્રકાશનું ખૂબ જ મહત્ત્વ છે. આ વાત લેખકે ખ્રિસ્તી ધર્મને કેન્દ્રમાં રાખી આલેખી છે જે સમગ્ર માનવજીવન માટે બોધપાઠ બની રહે છે.

પ્રેમનું મહત્ત્વ સમજ્યા સિવાય તેનો થતો બેફામ ઉપયોગ વિષાદ જન્માવે છે. પ્રેમસ્વરૂપ ઈશ્વર સમગ્ર માણસજાત સાથે એક બની માનવ રૂપે જન્મ લે છે. નાતાલ પ્રેમનો તહેવાર છે. પ્રેમ આપવો અને પ્રેમ લેવો નાતાલનું હાર્દ છે. ઈશ્વર બધા માણસો પર પ્રેમ રાખે છે. પ્રેમથી જ માનવજીવન ધન્ય બને છે જેની વિસ્તૃત વાત કરી, લેખકે નાતાલ પર્વને પ્રેમના મૂર્તિમંત પર્વનું નામ આપ્યું છે.

નાતાલમાં સામાન્ય રીતે ઈસુનો જન્મ થયો એવી ધાર્મિક માન્યતા પ્રવર્તે છે. પણ નાતાલ એટલે પ્રેમનો જન્મ કહી, લેખકે પ્રેમનો સાર્થક મહિમા ગાયો છે. જોકે, “મઘમઘતું જીવન” નિબંધસંગ્રહમાં પ્રેમ જ કેન્દ્રસ્થાને છે અને અન્ય બાબતો તેના આધારે ટકી રહેતી હોય એવું લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ફાધરનો માણસમાત્ર માટેનો પ્રેમ, સૂર્યપ્રકાશ જેવો છે જે દર્શાવવા લેખકે બાઈબલનાં વિધાનો ટાંકી, સુયોગ્ય સમર્થનો પ્રગટાવ્યાં છે.

લેખક સાથે આપણે પ્રેમની અનુભૂતિ કરતા થઈ જઈએ છીએ.

ધર્મગુરુ હોવાને નાતે સર્જક વારંવાર ધાર્મિકતા તરફ સરતા હોય એવું લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ઈસુ ખ્રિસ્ત પ્રત્યેની તેમની આસ્થા એ વાતની છડી પોકારે છે. વળી, ક્રોધને ઈસુના પ્રેમનું નિશાન ગણાવતાં તેઓ નોંધે છે કે, મહાવ્યથા કરતાં કોસ મૃત્યુ પરના વિજય અને પ્રેમનું નિશાન છે જેને પુરવાર કરવામાં લેખક સફળ નીવડ્યા છે.

ખ્રિસ્તીઓ અને મુસ્લિમો એકબીજાના દુશ્મનો નથી-માં બંનેને વિશ્વ-સંવાદિત અને સમાજના સર્જનમાં કાર્યરત દર્શાવી લેખકે મુદ્દાની વાત કરી છે.

સમાજસેવાની એક મશાલમાં “KSSS” અને ફાધર હેરેરોનો અમૂલ્ય ફાળો અને દીન-દલિતોની સેવાભાવનાને ભવ્યતાથી બિરદાવી છે.

મૂલ્યોની આરાધના કરતા લેખક આગળ વધે છે. યુવાનો માટે સત્યનિષ્ઠાનો નમૂનો બનતા ગાંધીજી અને અમૃત જયંતી સુધી પહોંચેલા “ખ્રિસ્તીબંધુ” પર પ્રકાશ પાડી લેખકે તંત્રી તરીકેની ફરજ અને ગાંધીજીના આદર્શોની સરાહના કરી છે જે યુવાનો માટે પ્રેરણારૂપ બની રહે છે. તેમાંય આંતરરાષ્ટ્રીય ઘડતરનો અનુભવ વિશ્વવ્યાપી સર્જકીય પ્રવૃત્તિઓ અને વાંચકોમાં સભાનતા લાવવાની વાત ખૂબ પ્રભાવકારી રીતે થઈ છે.

“મઘમઘતું જીવન” વાંચ્યા પછી પ્રત્યેક વાચકનું જીવન માનવતાવાદી મૂલ્યોથી મઘમઘી ઊઠશે જ એમાં સંદેહ કે શંકાને સ્થાન નથી.

અભ્યાસપૂર્ણ મૂલ્યાંકન, રસપ્રદ શૈલી... | અજય પાઠક

[રઘુવીર ચૌધરીની સાહિત્યયાત્રા : લે. મુનિકુમાર પંડ્યા, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૦૦, કિં. રૂ. ૧૨૫/-]

શ્રી રઘુવીર ચૌધરી ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે લગભગ છેલ્લા પાંચેક દાયકાથી સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં મૂલ્યવાન પ્રદાન કરી રહ્યા છે. તેમાંથી પ્રથમ ત્રણ દાયકાના શ્રી રઘુવીર ચૌધરીના સાહિત્યપ્રદાનની ઊંડાણપૂર્વકની ચર્ચા અને તે દ્વારા અભ્યાસપૂર્ણ મૂલ્યાંકન શ્રી મુનિકુમાર પંડ્યાના તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના અભ્યાસની આકર્ષક રજૂઆત અને લેખન/અભિવ્યક્તિની રસપ્રદ શૈલીના કારણે પુસ્તક વિવેચનના ક્ષેત્રનું હોવા છતાં એકી બેઠકે વાંચવું ગમે તેવું બન્યું છે.

ઈ. સ. ૧૯૬૧થી ૧૯૮૦ સુધીમાં પ્રગટ થયેલ શ્રી રઘુવીર ચૌધરીનાં સર્જન-વિવેચનાદિ પુસ્તકોનું મૂલ્યાંકન નવ પ્રકરણમાં વહેંચાયેલ છે. પ્રકરણ એકને પ્રારંભ/પ્રાસ્તાવિક કે વિષયઉઘાડનું ગણીએ અને પ્રકરણ નવને સમાપન, નિષ્કર્ષ અંગેનું ગણીએ તો અન્ય સાત પ્રકરણોમાં નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, કવિતા, નાટક, ચરિત્ર, વિવેચન તથા અન્ય સાહિત્ય અંગે વાત કરવામાં આવી છે. આ નવેય પ્રકરણોનાં શીર્ષકો આકર્ષક એવમ્ સૂચક છે. દા.ત. આરંભનું પ્રકરણ ‘સાબરનો સહવાસી – સાહિત્યનો સંગાથી’,

અંતનું પ્રકરણ ‘સાહિત્ય – પ્રજાને પ્રબોધતું – ભાષાને સમૃદ્ધ કરતું.’ પ્રકરણને શીર્ષક આપ્યા પછી મુનિકુમાર રઘુવીરના સાહિત્યમાંથી યોગ્ય અવતરણ મૂકીને શીર્ષકનું અલંકરણ કરે છે તે શોભે છે. દા.ત. ‘સાબરનો સહવાસી...’ શીર્ષકની નીચે પંક્તિ મૂકી છે ‘હું કેડી ખોતાં શતપથમાં પ્રસર્યો’, અને ‘સાહિત્ય – પ્રજાને...’ શીર્ષકની નીચે ‘વક્તવ્ય પ્રજાને પ્રબોધે અને અભિવ્યક્તિ ભાષાને સમૃદ્ધ કરે.’ આ અવતરણો પ્રકરણમાંની ચર્ચાનું હાર્દ પ્રકટ કરનારાં બની રહે છે તે વિશેષ. પુસ્તકના આઠ પ્રકરણમાં આ રીતે શીર્ષકો અને તેની નીચે મુકાયેલાં અવતરણો પ્રસન્નકર છે અને પ્રકરણગત ચર્ચાનાં દિશાસૂચકો છે. તેથી આ પ્રકારનું અલંકરણ અર્થપૂર્ણ બની રહે છે. ૮મા પ્રકરણને શીર્ષક નથી આપ્યું.

પ્રથમ પ્રકરણમાં રઘુવીર ચૌધરીની જીવનવિષયક વિગતો આપીને તેમના ઘડતર અંગેની છણાવટ કરી છે. ‘દર્શકના દેશ’માંનું રઘુવીર ચૌધરીનું વાક્ય ‘હું ચાહું પન્નાલાલ પટેલને પણ માનું ‘દર્શક’માં’ને મુનિકુમાર લંબાવે છે... ‘અને ઉમાશંકર જોશીને પણ આવકારું.’ ‘ઉમાશંકર જોશીના પરિચયમાં આવ્યા પહેલાં રઘુવીરમાં ઘણુંબધું સંઘરાઈ ચૂક્યું હતું’ એમ નોંધીને મુનિકુમાર જણાવે છે કે ઉમાશંકર જોશીના ગાઢ પરિચયમાં આવતાં ‘જાણ્યેઅજાણ્યે ઉમાશંકર જોશી રઘુવીર માટે માપદંડ બની રહ્યા. અંદરનું જે સંઘરાઈ ચૂક્યું હતું એને વ્યવસ્થિત રૂપ મળવા લાગ્યું.’ આગળ ચર્ચા કરતાં મુનિકુમાર રઘુવીરની વિશેષતા ઉમાશંકર સંદર્ભે તારવે છે કે ‘... દ્વેષરહિત બનવા મથવું એ ઉમાશંકર જોશીનું વલણ છે તો ‘માણસ મારે મન પહેલો’ એ રઘુવીરનું સૂત્ર છે. માણસને સમજવા કરતાં ચાહવાનો પ્રયત્ન કરવો વધુ યોગ્ય છે એમ તેઓ માને છે.’ આગળ જતાં આ ચર્ચામાં મુનિકુમાર રઘુવીરના વ્યક્તિત્વમાં વણાઈ ગયેલ બાબતનો સદષ્ટાંત ઉલ્લેખ કરે છે. ‘માણસ મારે મન પહેલો’ એ અન્વયે રઘુવીરનો અન્ય સાથેનો વ્યવહાર સહાનુભૂતિપૂર્ણ રહ્યો છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં રઘુવીરના આંતર-બાહ્ય વ્યક્તિત્વ તેમજ વૈચારિક ઘડતરનો સરસ આલેખ લેખકે આપ્યો છે.

પ્રકરણ-૨ અને ૩માં અનુક્રમે રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથા અને નવલિકા અંગેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ બંને પ્રકરણનાં શીર્ષક છે ‘અનુભવવિશ્વનો હિસાબ.’ નવલકથા અંગેના પ્રકરણમાં શીર્ષકની નીચે રઘુવીર ચૌધરીનું અવતરણ મૂકવામાં આવ્યું છે. ‘જીવનદર્શનનો સમાવેશ અને સ્વરૂપસિદ્ધિ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં બે ભિન્ન ઘટનાઓ હોઈ શકે નહિ’ (ગુજરાતી નવલકથા). રઘુવીર ચૌધરી જીવનલક્ષી સાહિત્યમાં માનનાર સર્જક અને વિવેચક છે. તેમની ૪૩ જેટલી નવલકથા અને ૧૦ વાર્તાસંગ્રહો પૈકી ૧૯૯૦ સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલ સાહિત્યને કેન્દ્રમાં રાખી મુનિકુમારે ચર્ચા કરી છે. નવલકથા અંગેની સમગ્ર ચર્ચા ઊંડાણભરી બની છે. પાત્રસર્જન વિશે વિગતે વાત કર્યા બાદ નિરૂપણરીતિ વિશે, ભાષા વિશે ચર્ચા કરી છે અને સ્પષ્ટ તારણો આપ્યાં છે. તેમનાં શિક્ષિત અને બૌદ્ધિક ‘પાત્રો લેખકના દોરીસંચાર પ્રમાણે ચાલતાં હોય એમ લાગે છે’, જ્યારે ‘જેઓ બુદ્ધિના કશાય આયાસ વિના પોતાનાં કાર્યો દ્વારા અને ભાવની અભિવ્યક્તિ દ્વારા જાતને રજૂ કરે છે તે પાત્રોમાં લેખકની પાત્રનિરૂપણની શક્તિનો ખરો ખ્યાલ પ્રાપ્ત

થાય છે તથા લેખકનાં સ્ત્રીપાત્રો નવલકથાને જિવાડી જાય છે’ તેવું નિરીક્ષણ આપીને નવલકથાના મુકાબલે રઘુવીર લઘુનવલકથામાં વિશેષ સફળ થયા છે તેવું તારણ મુનિકુમાર આપે છે. અલબત્ત સાથે નોંધે છે કે રઘુવીર નવલકથા અને લઘુનવલકથા એવા ભેદ કરતા નથી. નિરૂપણરીતિ અંગે ચર્ચા કરતાં લેખક જણાવે છે કે “સંવાદ, પ્રતીક, પુરાકલ્પન, સ્વપ્નપ્રતીક, પ્રાકૃતિક વર્ણન, અલંકાર, ટૂંકી વાક્યરચનાઓ અને ક્યારેક સાદાં વિધાન જેવી વિવિધ પ્રયુક્તિઓ વડે પાત્રગત ભાવ યા તો પાત્રની આંતરચેતનાને નિરૂપવામાં ઓછા અપવાદ સાથે રઘુવીરને જે સફળતા મળે છે એ જ એના સર્જનકર્મનો વિશેષ છે અને એ જ એના ભાષાકર્મની સિદ્ધિ છે.” મુનિકુમારે રઘુવીર ચૌધરીની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ તરીકે ત્રણ કૃતિઓ વિશે વિગતે વાત કરી છે, તેડાગર, કથાત્રયી – ઉપવાસ, સહવાસ, અંતરવાસ અને લાગણી. અહીં નોંધવું જોઈએ કે ‘અમૃતા’ વિશે પણ અલગ રીતે ચર્ચા કરવી જોઈતી હતી.

ટૂંકી વાર્તા અંગેની ચર્ચાના ઉજા પ્રકરણમાં શીર્ષકની નીચે આપેલું અવતરણ ‘વાર્તા જગાડે તે સંવેદન કેટલું ઘનીભૂત છે, તીવ્ર છે એ તપાસવાથી વાર્તાની સફળતાનો અંદાજ મળે.’ (વાર્તાવિશેષ) રઘુવીર ચૌધરીની નવલિકા અંગેની માન્યતા અને તેમનો અભિગમ દર્શાવે છે. સુરેશ જોશીના પ્રભાવ તળે સાહિત્યસર્જનમાં ઘટના અને સ્વરૂપનિર્મિતિના પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા તે વિશે રઘુવીર ચૌધરીએ સ્પષ્ટ સમજ સાથે પોતાનો મત કંડાર્યો અને તે મુજબ સર્જન કર્યું, અને ધ્યાનાર્હ સર્જક તરીકે ઊભરી આવ્યા. રઘુવીર ચૌધરીની ટૂંકી વાર્તા અંગેની સમજ અને તેમના વાર્તાસર્જન અંગે મુનિકુમારે સરસ ચર્ચા કરી છે. ‘૯૦ સુધીમાં પ્રકટ વાર્તાઓને લક્ષ્ય કરીને ઊંડાણપૂર્વકની ચર્ચા કર્યા બાદ કેટલીક વાર્તાઓની મિતાક્ષરી સમીક્ષા આપી છે. તેમાં ‘નિરાલંબ’, ‘અનુબંધ’, ‘યાદ કરેલો એક પ્રસંગ’, ‘મુશકેલ – શ્રીમતી છાયા’, ‘આ સમય પણ વહી જશે’, ‘દેરી અને આકાશ’નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ‘રઘુવીરની સર્જકતા ઘણી ટૂંકી વાર્તાના સર્જનમાં ખીલી ઊઠી છે.’ એમ નોંધ્યા પછી પણ નબળી ટૂંકી વાર્તાઓ આપવા બદલ મુનિકુમાર રઘુવીરના સર્જનપ્રમાદને તાકીને કહે છે : ‘સાગર તરનાર ખાબોચિયામાં ડૂબે એવો ઘાટ થયો ગણાય.’ અને ચર્ચાના નિષ્કર્ષ રૂપે કહે છે, “રઘુવીરે સારી વાર્તાઓ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં લખી હોવા છતાં મધુરાય કે કિશોર જાદવ જેવા વાર્તાકારોએ એક નવી દિશા ચીંધી આપી છે એવું નવપ્રસ્થાન કે દિશાસૂચન તેઓ વાર્તાના ક્ષેત્રે આપી શક્યા નથી.” જોઈ શકાય છે કે મુનિકુમાર ‘મૂલ્યાંકન’ એટલે માત્ર પ્રશસ્તિગાન નહિ પરંતુ જરૂર જણાયે મગનું નામ મરી પાડીને વાત કરવાનું રાખે છે. આ રીતે અભ્યાસ અને વિવેચન તથા તેની અભિવ્યક્તિ અંગે મુનિકુમારનો અભિગમ પ્રશસ્ત્ય જણાય છે.

પ્રકરણ-૪નું શીર્ષક છે, ‘શતપથ’. તેનો કાવ્યસંદર્ભ છે ‘હું કેડી ખોતાં શતપથમાં પ્રસર્યો.’ શીર્ષકની નીચે રઘુવીરની પ્રખ્યાત પંક્તિનું અવતરણ મૂક્યું છે, ‘વેદના મળી મને, મારાથી મોટું દર્દ જડ્યું’ (તમસા). ‘મને કેમ ના વાર્યો’ કાવ્યની આ પંક્તિ મુનિકુમારને ‘કાવ્યને એક તંતુએ બાંધી આપતી’ જણાઈ છે જ્યારે રાધેશ્યામ શર્માને

આ પંક્તિ કાવ્યસૌંદર્યને વણસાડી આપતી લાગે છે. રાધેશ્યામ શર્મા આ પંક્તિને કૃતિના શિલ્પ પર કરવામાં આવેલા લપેડા જેવી જણાઈ છે. આ અભિપ્રાયનો પ્રતિવાદ કરીને મુનિકુમાર જણાવે છે, ‘કૃતિના શિલ્પ પર આ પંક્તિઓ રંગલપેડા જેવી નહિ લાગતાં શિલ્પાનુસારી રંગની ઝાંચ રચી આપે છે.’ આવો જ પ્રતિવાદ સતીશ વ્યાસના ‘રઘુવીરમાં કવિતા અને ભાષાનો સમન્વય સિદ્ધ થયો નથી લાગતો’ એ વિધાનને ‘ચિન્ત્ય’ જણાવી મુનિકુમાર કહે છે, ‘કવિ સૂચન યા ઇંગિત દ્વારા વિચારને કાવ્યમાં રજૂ કરે છે ત્યારે ઘણી વાર તાત્કાલિક કથયિતવ્ય હાથમાં ન આવે એવું બને પણ એનાથી ‘બોઝિલતા’ તો નથી અનુભવાતી પણ ઊલટું રઘુવીરના ભાષાવૈશિષ્ટ્યનો આસ્વાદ કાવ્યાનંદમાં સહાયક બને છે. તેઓ હંમેશાં કવિતામાં સંવેદનની સૂક્ષ્મતા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નશીલ હોય છે.’ ઉદાહરણ તરીકે મુનિકુમારને કેટલીક પંક્તિઓ ટાંકી છે જે પૈકી મને ગમતી પંક્તિ નોંધું :

**“કોક છીપમાં બેઠી બેઠી જૂરે સુંદરતા
સાગરતીરે અલસ તિમિરે વિહરે એકલતા.”**

રઘુવીરની કવિતાના આસ્વાદલક્ષી મૂલ્યાંકનમાં ‘મને કેમ ના વાર્યો’ કાવ્યને કવિની પ્રતિનિધિરૂપ રચના ગણાવે છે. તેઓ ડૉ. દક્ષા વ્યાસને ટાંકે છે. “અહીં અતીતના મુગ્ધ, નરવા, નિતાંત સુંદર જગતની ઝંખના સ્થળ અને કાળના વિશાળ પરિમાણમાં વિસ્તરી છે. તેમાં કવિકર્મનો વિશેષ છે.” (સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતા – પરિદર્શન). મુનિકુમાર આ કાવ્યનું વિશેષ મૂલ્યાંકન કરતાં જણાવે છે કે “સર્જક રઘુવીરના માનસ-સંચલનનો ખ્યાલ મેળવવા આ એક રચના પર્યાપ્ત છે... રઘુવીરની કાવ્યસર્જનની પ્રેરણાનો સ્રોત આ વેદના છે. ....કાવ્યસર્જનના આરંભકાળમાં યુવાવયે રઘુવીરને લાઘવું આ દર્શન તેમને ગાંધીયુગના વ્યક્તિ મટીને વિશ્વમાનવી બનવા મથતા કવિ ઉમાશંકરની હરોળમાં બેસાડી આપે છે.” મુનિકુમાર રઘુવીરની કવિતા પર લખતાં મુગ્ધરસિક અને પ્રસન્નકર મુદ્રામાં પેશ આવે છે. તેઓ જાણે છે કે રઘુવીર નવલકથાકાર તરીકે પહેલા અને પછીથી તરત જ પૂરા પ્રતિષ્ઠિત થયેલા સાહિત્યકાર છે અને એ ક્ષેત્રમાં તેમણે માતબર સર્જન કર્યું છે. આમ છતાં પુસ્તકનું પેટાશીર્ષક ‘તમસા’થી ત્રણ દાયકા સુધીની... સાહિત્યયાત્રા એમ આપ્યું છે. તેનું કારણ એ હોવાનો સંભવ છે કે રઘુવીરનું કાવ્યલેખન પહેલું અને વહેલું શરૂ થયેલું. મણિલાલ દેસાઈ, રાવજી પટેલ વ.ની સાથે જ, પણ ‘તમસા’નું પ્રકાશન સહેજ મોડું થયેલું. રઘુવીરનું કવિહૃદય મુનિકુમારે ધ્યાનથી નિહાળ્યું છે. હા, ‘તમસા’ની પ્રકાશનસાલ અંગે મુનિકુમાર સ્પષ્ટ નથી લાગતા; પુસ્તકના પૃ. ૨૨ પર ઈ. સ. ૧૯૬૬, પૃ. ૧૮૬ પર ઈ. સ. ૧૯૬૭ અને પૃ. ૧૯૨ પર ઈ. સ. ૧૯૬૪ એમ ૩ જુદી જુદી સાલ દર્શાવાઈ છે. આવું જ અનવધાન ઇન્દિરા ગાંધીએ લાદેલી ‘કટોકટી’ની સાલ અંગે લેખકે દાખવ્યું છે. પૃ. ૨૩ પર ‘પ્રેમઅંશ’માં ‘૧૯૭૬માં લદાયેલી કટોકટીનું વાતાવરણ પશ્ચાદ્ભૂ તરીકે લઈને...’ એમ પૃ. ૧૧૯ પર ‘ઇન્દિરા સરકારે ઈ. સ. ૧૯૭૭માં લાદેલી રાજકીય કટોકટીએ લેખકને ‘સિકંદર-સાની’ નાટક લખવાને પ્રેર્યા હતા.’ એ બહુ જાણીતી

બાબત છે કે જૂન-૧૯૭૫માં ઇન્દિરા સરકારે રાજકીય કટોકટીની ઘોષણા કરી હતી. પ્રકરણ-૫ ‘ત્રિભેદે મળવાની વાત’ શીર્ષકથી નાટકની ચર્ચા આપે છે. લેખક રઘુવીરનાં નાટકોની તાસીર તપાસ્યા બાદ રઘુવીરની સર્જક તરીકેની તેમ તેમની માન્યતાઓ અંગેની મર્યાદાઓ ચીંધી બતાવે છે. દા.ત. ૧. કાર્ટૂનિસ્ટ લક્ષ્મણની ‘યુ સેઇડ ઇટ’ કાર્ટૂનની પટ્ટીમાંનો ‘કોમન મેન’ દરેક કાર્ટૂનમાં ઉપસ્થિત રહીને રહસ્યોદ્ઘાટન કરતો રહે છે. એવી રીતે રઘુવીરની કૃતિઓમાં નવલકથામાં, નાટકમાં, એકાંકીમાં તેમની પોતાની હાજરી કોઈ ને કોઈ પાત્ર રૂપે અનુભવાય છે. અન્ય પાત્રોની સરખામણીમાં આ પાત્રોની જાણકારી વિશેષ હોય છે.” ૨. “પાત્રો પોતપોતાની રીતે વિકસતાં લાગે તો એકસરખી ભાષાનો બાધ ન હોઈ શકે” એવું રઘુવીરનું મંતવ્ય ચિન્ત્ય છે. મુનિકુમાર જણાવે છે કે ‘એકસરખી ભાષા ઘણી વાર પાત્રવિકાસમાં અડચણરૂપ બને છે.’

પ્રકરણ-૬ ‘હૃદયમુકુરમાં ઊલાયેલાં ચિત્રો’માં રઘુવીરના ચરિત્રલેખો-વિષયક મૂલ્યાંકન મળે છે. લેખક પોતે પણ ચરિત્રલેખનમાં ખાસ્સું કામ કરતા હોઈ રઘુવીરની લેખનશૈલીને ઝીણી નજરે તપાસે છે અને રઘુવીરના આ સર્જનમાં જે શૈલીવિશેષ પ્રગટ્યો છે તેની યોગ્ય કદર કરીને શ્રી યશવંત દોશીએ રઘુવીરના પુસ્તક વિશે જે અભિપ્રાય આપ્યો છે તેની સાથે સંમતિ-સૂચક અભિગમ વ્યક્ત કરે છે. શ્રી દોશીએ લખ્યું છે : ‘વ્યક્તિચિત્રોમાં ઘણી વાર બને છે એમ રઘુવીરે અહીં વિશેષણોથી કામ ચલાવ્યું નથી. એમનાં ઓજારો વર્ણન, પૃથક્કરણ અને પ્રસંગકથન છે.’

પ્રકરણ-૭ ‘બટ ટુ અન્ડરસ્ટેન્ડ’ રઘુવીરના વિવેચનકાર્ય અંગેનું છે. ‘દર્શકના દેશમાં’ની પ્રસ્તાવનામાંથી એક વાક્ય શીર્ષકની નીચે મૂકવામાં આવ્યું છે. ‘હું પણ મારો અભિગમ અહીં સ્પિનોઝાના શબ્દોમાં સૂચવી શકું એમ છું – નોટ ટુ ક્રિટિસાઇઝ બટ ટુ અન્ડરસ્ટેન્ડ.’ ચર્ચાનો આરંભ કરતાં પૂર્વે જ મુનિકુમાર એક અવતરણ ટાંકે છે. ‘એ લખાણ પ્રસન્ન છે, પ્રૌઢ છે, વિચારપ્રેરક છે, જેટલું આપે છે એના કરતાં વધારે સૂચવે પણ છે અને વાચકને દૂર ન રાખતાં પોતાની સાથે લે છે, પરિણામે વાચક એમની સાથે ગમે તેટલે સુધી જવા રાજી હોય છે.’ દર્શકના વિવેચનગ્રંથ ‘વાગ્નિશરીનાં કર્ણકૂલો’ વિશે કાકાસાહેબ કાલેલકરનું આ નિરીક્ષણ રઘુવીરનાં વિવેચનલખાણોને પણ અનુકૂળ બની શકે એમ છે. એ રીતે રઘુવીરના વિવેચનની લાક્ષણિકતાને બિરદાવીને પછી તરત તેમનાં વિવેચનોમાં પ્રવર્તતા બિન-તાટસ્થ્યના દોષને સોય ઝાટકીને મુનિકુમાર નિર્દેશ છે. “ઉમાશંકરની કે રાજેન્દ્ર શાહની કવિતા વિશે, જ્યંતિ દલાલ કે દર્શકના સર્જનાત્મક ગદ્ય વિશે રઘુવીર લખે છે ત્યારે જોવા મળતો સમભાવ મધુરાયની ટૂંકી વાર્તાઓ વિશે લખતાં કે સુરેશ જોશીની કૃતિઓની ચર્ચા કરતી વેળાએ નથી જળવાતો. સમભાવ મમભાવ સુધી પણ પહોંચી જતો ક્યારેક જોવા મળે છે. આ સમભાવ અને આ અભાવ – બંને છેડા તીવ્ર રૂપે ઊપસી રહે છે.” આમ, મુનિકુમાર રઘુવીર અંગે તટસ્થપણે લખી શક્યા છે તેમ સમજાય છે. એટલે કે એક અભ્યાસીમાં જરૂરી એવું તાટસ્થ્ય અહીં જોવા મળે છે.

પ્રકરણ-૮ રઘુવીર ચૌધરીના અન્ય સાહિત્યનો પરિચય આપે છે. ‘બારીમાંથી બ્રિટન’, ‘વચનામૃત અને કથામૃત’ અંગે વાત કરવામાં આવી છે.

પ્રકરણ-૯ ‘સાહિત્ય – પ્રજાને પ્રબોધતું – ભાષાને સમૃદ્ધ કરતું’ શીર્ષક અને તેની નીચે મુકાયેલું અવતરણ ‘વક્તવ્ય પ્રજાને પ્રબોધે અને અભિવ્યક્તિ ભાષાને સમૃદ્ધ કરે.’ (ગુજરાતી નવલકથા – ૨. ચૌ.) રઘુવીર અંગેના સમગ્ર અભ્યાસને ફરીથી સમાપનના રૂપમાં પણ કૃતિઓના નામનિર્દેશ સાથે મુદ્દાઓને ઘૂંટી રજૂ કરવાનો ઉપક્રમ રાખે છે. નાટક, ચરિત્ર, વિવેચન અને અન્યની ચર્ચા ઉપરછલ્લી રહી છે, જ્યારે પુનરાવર્તન ટાળી શકાયું નથી.

‘રઘુવીરની પ્રતિભા લઘુનવલકથાકારની અને નિબંધકારની છે’ તેવી સ્થાપના મુનિકુમાર કરે છે. નરેશ વેદનું વિધાન ‘રઘુવીર ચૌધરી અને હરીન્દ્ર દવે પરંપરા-પ્રયોગશીલતાના સમન્વયમાંથી હજુ કશું ઉમદા ઉપજાવી શક્યા નથી’, ટાંકીને તેના પ્રતિવાદ દ્વારા મુનિકુમાર કહે છે, ‘પરંપરા અને પ્રયોગશીલતાનો સમન્વય રઘુવીરને આપણા વર્તમાન સાહિત્યસર્જકોમાં અનોખું સ્થાન અપાવે છે.’ વધુમાં તેઓ નોંધે છે, “રઘુવીરે પરંપરામાંથી જે ઉપાડ્યું છે એ સૂક્ષ્મ સ્તરે છે. લેખકને “પરંપરા” જે એના વિશાળ અર્થમાં અભિપ્રેત છે, સંસ્કૃતિ, મૂલ્યો અને ભાષાના માનવજાતને મળેલ વારસાનો કૃતજ્ઞતાપૂર્વકનો સ્વીકાર છે.” સમગ્ર પ્રકરણમાં રઘુવીરના સાહિત્યને મૂલવવાનો, બધા જ મુદ્દાઓને ઘૂંટવાનો ઉપક્રમ રહ્યો છે.

અંતમાં પરિશિષ્ટ-૧માં રઘુવીરની ‘સોમતીર્થ’ નવલકથા વિશે આસ્વાદમૂલક અવલોકન મૂકવામાં આવ્યું છે. વધુમાં, રઘુવીર ચૌધરીના જીવન અને કવનની સાલવારી, તેમનું સર્જન સ્વરૂપલક્ષી વર્ગીકરણ સાથે, તેમજ પુસ્તક-નામસૂચિ, કર્તાનામસૂચિ (પૃષ્ઠાંક) સાથે મૂકવામાં આવ્યાં છે.

મૂલ્યાંકન અભ્યાસપૂર્ણ બન્યું છે અને રજૂઆત રસપ્રદ શૈલીમાં થઈ છે. વિવેચનમાં ભાષાની દુર્બોધતા, ક્લિષ્ટતા, અંગ્રેજી અવતરણોની ભરમાર વગેરે મર્યાદાઓથી આ વિવેચન મુક્ત રહ્યું છે તે નોંધપાત્ર ગણાય. અપેક્ષા એ કે ‘૮૦ પછીના રઘુવીરના આજ સુધીના સાહિત્યને મૂલવતો બીજો ગ્રંથ લેખક વહેલી તકે આપે અને પોતાના વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ પણ પ્રગટ કરે.

r

પરિષદ-પાથેય

સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

છેલ્લાં છએક વર્ષથી પરિષદમાં કામ કરતાં ચાર પ્રમુખોનું સાંનિધ્ય સાંપડ્યું છે. એમનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ અમારું ભાથું બન્યું છે. શ્રી બકુલ ત્રિપાઠી, શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, શ્રી નારાયણ દેસાઈ અને શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા. આ સહુ પ્રમુખોની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિનું પરિષદને માર્ગદર્શન મળ્યું છે. પરિષદના ઇતિહાસમાં ડોકિયું કરીએ તો યાદીને જોતાં મન આંદોલિત થઈ રહે છે. હમણાં વાતવાતમાં એક મિત્રએ કહ્યું : દાંડીકૃત્ય (૧૯૩૦) પછી ગાંધીજી અમદાવાદ પાછા આવ્યા જ નહીં ! મને એ વાત ગળે ઊતરી નહીં કારણ કે ૧૯૩૬માં જો ગાંધીજી પરિષદપ્રમુખ હોય તો અવશ્ય આવ્યા જ હોય. આ વાતની પૂર્તિ માટે ‘ગાંધીજીની દિનવારી’ નામના અદ્ભુત પુસ્તક સુધી પહોંચી જવાયું. સ્થળવાર-સૂચિ જોતાં અમદાવાદની નોંધમાં ગાંધીજી અમદાવાદ આવ્યાની છેલ્લી નોંધની તારીખ ૨ નવેમ્બર, ૧૯૩૬ છે. એ દિવસનું પાન ખોલ્યું તો નીચે મુજબની નોંધ જોવા મળી.

૩૧ ઓક્ટો. ૧૯૩૬ અમદાવાદ : બારમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાને ૧ નવેમ્બર ૧૯૩૬ અમદાવાદ : સાહિત્ય પરિષદની વિષય વિચારણા સમિતિની બેઠકમાં હાજર

૨ નવેમ્બર ૧૯૩૬ અમદાવાદ : પરિષદની બેઠકમાં ઉપસંહારનું પ્રવચન કર્યું.

ત્યારબાદ સ્થળવાર-સૂચિમાં અમદાવાદમાં ગાંધીજી આવ્યાની નોંધ નથી અર્થાત્ ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં છેલ્લું પ્રવચન પરિષદની બેઠકમાં આપ્યું હતું ! આ ઘટના રોમાંચ જન્માવે છે.

આ એ પરિષદ છે જેના પ્રમુખ ગાંધીજી પણ હતા અને આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ગાંધીજીનો માતૃભાષાપ્રેમ કેવો અજોડ હતો ! કોઈ ગુજરાતી વ્યક્તિ અંગ્રેજીમાં પત્ર લખે તો પણ એને જવાબમાં સૌપ્રથમ એ અંગે ટકોર કરતા. મહમદ અલી ઝીણા પાસેય જાહેરમાં ગુજરાતી વક્તવ્ય આપવા દબાણ કરેલું એ વાત પણ જાણીતી છે.

આજે પરિષદે, માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર દ્વારા કેટકેટલી પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ કર્યો છે એ ખૂબ પ્રસ્તુત છે. હવે આ પ્રમુખોની યાદીમાં ડિસેમ્બર ૨૦૧૧માં શ્રી ભોળાભાઈ પટેલનું નામ ઉમેરાશે અને એ પણ નવી આશા જન્માવનારી ઘટના છે.

એક બીજા આનંદના સમાચાર એ છે, ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ હમણાં જ પરિષદને અનુવાદ અને પત્રકારત્વ નામના બે અભ્યાસક્રમ શરૂ કરવાની પરવાનગી આપી છે. આમ ભાષા-શુદ્ધિના અભ્યાસક્રમો સાથે સાથે સાહિત્યનું કાર્ય પણ ખૂબ ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે. અધ્યાપકો માટે ભાષા-શિક્ષણના વર્ગોનો પણ હવે પરિષદમાં આરંભ થશે.

આવનારા સમયમાં બદલાતાં સાધનોને ધ્યાનમાં રાખી ‘ઇન્ટરનેટ’ પર વધુ ને વધુ વિપુલ અને ઉત્તમ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ બને એ માટે પણ પરિષદ સજાગ છે. હમણાં યુકેથી આવેલા મિત્ર, જે ગુજરાતી વિકિપીડિયાની કોર કમિટીના સભ્ય છે, ધવલ વ્યાસ સાથે પરિષદમાં લેખકો સાથે એક મિટિંગ રાખી હતી. એમાં યુવાનોની સંખ્યા વધુ હતી તો રમણ સોની, રતિલાલ બોરીસાગર જેવા વરિષ્ઠ લેખકો પણ હાજર હતા. ‘ઇન્ટરનેટ’ પર ઉત્તમ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થાય અને વિકિપીડિયામાં જે કંઈ નબળું લખાણ છે એનું સંવર્ધન થાય એ તત્કાલ હાથ ઉપર લેવામાં આવેલાં કાર્યો છે. આ સાથે સૌથી વધુ આનંદનો વિષય તો એ છે કે યુવાન મિત્રોની ટીમ વધતી ચાલી છે. આ ટીમ વધુ ને વધુ મોટી બનતી જાય છે. આ વાત પરિષદને વધુ સક્ષમ અને પ્રતિબદ્ધ બનાવનારી છે. આ યુવા મિત્રોને લીધે નવાં સપનાય જાગી ઊઠ્યાં છે.

એવાં કેટલાંક સપનાંઓ છે જેની માહિતી આપવી ચોક્કસ ગમશે.

પરિષદ ‘ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ’ નામની એક યુનિ.નો જ આરંભ કરે.

પરિષદ ગુજરાતમાં પાંચ જગ્યાએ અને મુંબઈમાં એકાદ સ્થાને એમ મળી છ એક જગ્યાએ કમ્યુનિટી રેડિયો સ્ટેશનનો આરંભ કરે !

તમામ જિલ્લાઓમાં એક એક અને મુંબઈમાં આવાં ઉત્તમ પુસ્તકોનાં વેચાણ કેન્દ્ર પરિષદ ચાલુ કરે ! પુસ્તકવેચાણ કેન્દ્રની શૃંખલાથી એક નવી આવતી કાલનું નિર્માણ થશે. ઉત્તમ પુસ્તકો લોકો હોંશે હોંશે વાંચે છે અને ખરીદે છે એ આપણો તાજેતરનો અનુભવ છે.

પરિષદ સાહિત્ય-સત્રો, ભાષાકાર્ય-શિબિર પરદેશમાંય શરૂ કરે અને ઘર-આંગણે ડાયાસ્પોરા સાહિત્ય, દલિતવંચિતોના સાહિત્યને પોંખે.

આવા તો ઘણાં સપનાં સળવળી ઊઠ્યાં છે. આ છે યુવા મિત્રોના મનમાં જાગેલાં સપનાંઓ. સવાલ આપણે એ સપનાંને સાકાર કરવા કેટલી હૂંફ આપીશું એ જ છે. પૂર્વસૂરિઓએ જે દીવો પ્રગટાવેલો છે એ દીવાનું તેજ વધારવાનું કામ આપણા ભાગે આવેલું છે. ચાલો, આપણે સૌ સક્રિય બની સતેજ થઈએ...

- અસ્તુ.

સાહિત્યસિદ્ધાંત વ્યાખ્યાનશ્રેણી

સાહિત્યસિદ્ધાંત વિશેની સમજ વધુ કેળવાય તે હેતુથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદસંચાલિત શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર દ્વારા ‘સાહિત્યસિદ્ધાંત’ વ્યાખ્યાનશ્રેણીનું આયોજન મહિનાના એક દિવસે થાય છે. જેના અંતર્ગત ૨૮મી જુલાઈના રોજ ‘સાધારણીકરણ અને વસ્તુલક્ષી સહસંબંધક’ વિષય પર ડૉ. અનિલા દલાલે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આરંભે શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે ડૉ. અનિલા દલાલની બહુમુખી પ્રતિભાનો પરિચય આપ્યો હતો. ડૉ. અનિલા દલાલે એરિસ્ટોટલ-કોલરિજ અને ટી. એસ. એલિયટની સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકાને આધારે વસ્તુલક્ષી સહસંબંધકની સુપેરે ચર્ચા કરી, એ જ રીતે આચાર્ય

ભરતથી અભિનવગુપ્ત સુધીની સાધારણીકરણ વિશે થયેલી ચર્ચાને ટૂંકમાં રજૂ કરી. અનિલાદલાલે ઘણાંબધાં દૃષ્ટાંતો આપીને ચર્ચાને રસપ્રદ બનાવી. વ્યાખ્યાનના અંતે શ્રી ચંદ્રકાંત ટોપીવાળાએ ‘સાધારણીકરણ અને વસ્તુલક્ષી સહસંબંધક’નો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ પરિચય આપ્યો. વ્યાખ્યાનના અંતે થયેલી પ્રશ્નોત્તરીએ ચર્ચાને જીવંત બનાવી. આ શ્રેણીમાં ગુજરાતી વિષય સિવાયના અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓએ પણ હાજરી આપી શ્રેણીને સફળ બનાવી. શ્રી પારુલ દેસાઈએ આરંભે ભૂમિકા બાંધી, અંતમાં આભારવિધિ કરી હતી.

- વિભા ત્રિવેદી

સદ્. વ્રજલાલ દવે વ્યાખ્યાનમાળા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે તા. ૨-૮-૨૦૧૧ના રોજ સદ્. વ્રજલાલ દવે વ્યાખ્યાનમાળાના સાહિત્યવિષયક વ્યાખ્યાન અંતર્ગત ડૉ. અનિલા દલાલે “ ‘ગાંધારી’ મિથનો કાવ્યમાં વિનિયોગ : ઉમાશંકર અને રવીન્દ્રનાથનાં કાવ્યો સંદર્ભે” એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

પાક્ષિકી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત તા. ૪-૮-૨૦૧૧ના રોજ સુરેશ ઓઝાએ પોતાની અપ્રકાશિત વાર્તા ‘વારસો’નું પઠન કર્યું હતું. વાર્તાપઠનના અંતે વાર્તારસિકો દ્વારા સઘન ચર્ચા થઈ હતી.

‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત તા. ૧૮-૮-૨૦૧૧ના રોજ કલ્પેશ પટેલે પોતાની અપ્રકાશિત વાર્તા ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’નું પઠન કર્યું હતું. વાર્તાના વિષય અને શૈલીની રોચકતાએ શ્રોતાઓને જકડી રાખ્યા હતા. વળી, વાર્તાના અંતે થયેલી રસપ્રદ ચર્ચાએ વાર્તાને વધુ ઉઘાડ આપ્યો.

- વિભા ત્રિવેદી

ગ્રંથ સાથે ગોઠડી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદસંચાલિત ‘ગ્રંથ સાથે ગોઠડી’ અંતર્ગત તા. ૫-૮-૨૦૧૧ના રોજ શ્રી હરીશ ખત્રીએ અમેરિકન લેખક જિમ સ્ટોવલની નવલકથા ‘ધ લેમ્પ’નો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. નવલકથામાં સ્ટેનલી અને લિઝા બંને પતિ-પત્ની હાડમારીભરી જિંદગી જીવે છે. અને એક જૂના લેમ્પમાંથી ઇરવિંગ નામનો જિન પ્રગટ થાય છે. અને બંને પતિ-પત્નીની ત્રણ ઇચ્છાપૂર્તિ કરવાનું ખોટું વચન આપે છે. અને તેથી બંને સ્વપ્નોમાં રાચે છે. પરંતુ જિન સાચી હકીકત જણાવે છે અને બંનેને પોતાની આવડત અને મહેનત દ્વારા પોતાનાં સ્વપ્નો સાકાર કરવાની પ્રેરણા આપે છે. આખરે બંને પોતાની મહેનત અને સંકલ્પ દ્વારા પોતાનાં સ્વપ્નો સાકાર કરે છે. આ કાર્યક્રમમાં સર્વશ્રી ડી. જે. બાવલેચા, લતા હિરાણી, સુધા મહેતા, નયના ડેલીવાલા, દીવાન ઠાકોર વગેરેએ પ્રશ્નોત્તરી-ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો. ઇતુભાઈ કુરકુટિયાએ વક્તાનો પરિચય અને સૌનો આભાર માન્યો હતો.

- ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહનનિધિ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદસંચાલિત એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહનનિધિ અંતર્ગત તા. ૮-૮-૨૦૧૧ના રોજ યોજાઈ ગઈ. આ બેઠકમાં ઉપસ્થિત લેખિકા બહેનોએ પોતાની કવિતા, વાર્તા, લેખ, સંસ્મરણ જેવી વિવિધ સાહિત્યકૃતિઓનું પઠન કર્યું હતું. પઠન બાદ આસ્વાદ-સમીક્ષામાં પણ સાહિત્યિક કૃતિવિષયક સારી ચર્ચા થઈ હતી. વાચન-લેખનની સજ્જતા ઉત્તરોત્તર કઈ રીતે વધારી શકાય તેની પણ રસપ્રદ વાતો થઈ હતી.

– પ્રજ્ઞા પટેલ

અનુવાદ-અભિમુખતા

‘અનુવાદ-અભિમુખતા’ની દ્વિતીય બેઠક તા. ૮-૮-૨૦૧૧ના રોજ યોજાઈ ગઈ. જેમાં ડૉ. જયંત જોશીએ પોતાના અનુવાદના અનુભવોની વાત રજૂ કરી. આ ઉપરાંત અનુવાદક્ષેત્રના વિશાળ વ્યાપનો પરિચય આપ્યો. વક્તાશ્રીનો પરિચય રૂપાબહેન શેઠે આપ્યો અને અંતે વિભા ત્રિવેદીએ સૌનો આભાર માન્યો.

– વિભા ત્રિવેદી

માતૃભાષા, વિકિપીડિયા અને ઇન્ટરનેટ

તા. ૨૧-૮-૨૦૧૧ના રોજ માતૃભાષા, વિકિપીડિયા અને ઇન્ટરનેટના સંદર્ભે યુકેથી આવેલા શ્રી ધવલભાઈ વ્યાસ સાથે ચર્ચાનો કાર્યક્રમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા યોજાયો હતો. ધવલભાઈ વ્યાસે વિકિપીડિયા વિશે વિસ્તૃત જાણકારી આપી હતી. ઉપસ્થિત ૨૦ યુવા મિત્રોએ ખૂબ પ્રતિબદ્ધતાથી પરિષદની આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવાનું નક્કી કર્યું એ નવી દિશાનો સંકેત આપે છે. આ વિમર્શમાં વરિષ્ઠ સાહિત્યકાર શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર અને શ્રી રમણ સોની ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી વિકિપીડિયાનું કામ કરનાર રૂપલબહેન મહેતા દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ભાગ-૨માંથી આજ સુધી વિકિપીડિયામાં લગભગ ૧૫૦ જેટલા સાહિત્યકારો વિશેનાં અધિકરણો મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ સંખ્યામાં ઝડપથી વધારો થાય તે માટે ધવલભાઈના નેજા હેઠળ યુવા મિત્રોની એક ટીમ રચવામાં આવી છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઈંતાલીસમા અધિવેશનનું આયોજન રૂપાયતનના યજમાનપદે, જૂનાગઢ મુકામે તારીખ : ૨૩-૨૪-૨૫ ડિસેમ્બર ૨૦૧૧ના ત્રણ દિવસ યોજાશે. અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર – ઉત્તમ નિબંધકાર – અનુવાદક અને વિવેચક શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ હશે. અધિવેશનના અતિથિવિશેષ તરીકે ઓડિયા ભાષાના સર્જક શ્રી મનોજ દાસ ઉપસ્થિત રહેશે.

સારસ્વતયાત્રા : તા. ૨૩-૧૨-૧૧ શુક્રવાર, બપોરે ૨.૦૦થી ૨.૩૫

બેઠક પહેલી :

ઉદ્ઘાટન-સમારંભ : તા. ૨૩-૧૨-૨૦૧૧ શુક્રવાર, બપોરે ૨.૩૦થી ૫.૩૦

અધિવેશન-સ્થળ : રૂપાયતન, ગિરિતળેટી, ભવનાથ, જૂનાગઢ

ગીત : જય જય ગરવી ગુજરાત : સંગીત ટુકડી

ગીત : નરસિંહ મહેતાનું એક ગીત :

સ્વાગતમંત્રીનું ઉદ્બોધન : શ્રી હેમંત નાણાવટી

સ્વાગતપ્રમુખનું ઉદ્બોધન : શ્રી પ્રફુલ્લચંદ્ર નાણાવટી

મહેમાનોનું સ્વાગત :

પરિષદમંત્રીનો વાર્ષિક અહેવાલ : શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

નિવૃત્ત થતા પ્રમુખશ્રીનું વક્તવ્ય અને : શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા

કાર્યભારની સોંપણી : શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ

પ્રમુખશ્રીનો પરિચય : શ્રી રઘુવીર ચૌધરી

પ્રમુખશ્રીનું વક્તવ્ય : શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ

અતિથિવિશેષશ્રીનો પરિચય : શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

અતિથિવિશેષશ્રીનું વક્તવ્ય : શ્રી મનોજ દાસ

પ્રાસંગિક : શ્રી અનિલા દલાલ

પ્રાસંગિક : શ્રી નરોત્તમ પલાણ

સમાપન-વ્યક્તવ્ય : શ્રી મોરારિભાપુ

બેઠક બીજી : આસ્વાદ તા. ૨૩-૧૨-૧૧ શુક્રવાર, રાત્રે ૮.૩૦થી ૧૦.૦૦

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી અમર ભટ્ટ

સંચાલન : શ્રી માધવ રામાનુજ / પ્રફુલ્લ રાવલ

બેઠક ત્રીજી : તા. ૨૪-૧૨-૧૧ શનિવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૧૨.૩૦

સર્જન વિભાગ : સાહિત્યસ્વરૂપ – ટૂંકી વાર્તા

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી કિરીટ દૂધાત

સર્જક વક્તાઓ : શ્રી સુવર્ણબહેન,

શ્રી મોહન પરમાર, શ્રી કાનજી પટેલ

સંચાલન : શ્રી વર્ષા અડાલજા

બેઠક ચોથી : તા. ૨૪-૧૨-૧૧ શનિવાર, બપોરે ૩.૦૦થી ૬.૦૦

વિવેચન-સંશોધન વિભાગ

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી દીપક મહેતા

વક્તાઓ : શ્રી રવીન્દ્ર પારોખ, શ્રી જયેશ ભોગાયતા,

શ્રી કિશોર વ્યાસ

સંચાલન : શ્રી નીતિન વડગામા
સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ : રાત્રે ૮.૩૦થી ૧૦.૩૦ યજમાન સંસ્થા

સંચાલન : શ્રી જનક નાયક
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિ અને કાર્યવાહક સમિતિની સંયુક્ત

બેઠક તા. ૨૫-૧૨-૧૧ના રોજ સવારે ૮.૦૦થી ૮.૦૦

બેઠક પાંચમી : તા. ૨૫-૧૨-૧૧ રવિવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૧૧.૩૦

પરિસંવાદ : ભાષાકીય કટોકટી

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી અવધેશકુમાર સિંઘ

ટેકનોલોજી અને ભાષા : શ્રી રૂપલ મહેતા

શિક્ષણ અને ભાષા : શ્રી રવીન્દ્ર દવે

સંસ્કૃતિ અને ભાષા : શ્રી ગુણવંત શાહ

માધ્યમો અને ભાષા : શ્રી વિષ્ણુ પંડ્યા

સંચાલન : શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર

બેઠક છઠ્ઠી :

- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું અધિવેશન અને સમાપન-બેઠક બપોરે ૧૧.૩૦થી ૧.૦૦

- ઠરાવો : પ્રતિભાવો અને આભારવિધિ

- બપોરના ભોજન પછી અધિવેશનની સમાપ્તિ થશે.

નોંધ : અધિવેશનમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ભોજન-ઉતારા શુલ્ક

રૂ. ૨૦૦/- તથા પ્રતિનિધિશુલ્ક રૂ. ૧૦૦/- ભરવાના રહેશે. કુલ રૂ. ૩૦૦/- થશે.

વિદ્યાર્થીઓએ ૫૦% રકમ ભરવાની રહેશે (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે)

ભોજન-ઉતારા અને પ્રતિનિધિશુલ્ક તા. ૧૫-૧૨-૧૧ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.

S

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

(સ્થળ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ)

પાક્ષિકી - સંયોજક : દીવાન ઠાકોર

તા. ૧૫-૯-૨૦૧૧, ગુરુવાર. સાંજે - ૬-૦૦ કલાકે

વિજય સોની અપ્રકાશિત વાર્તાનું પઠન કરશે.

તા. ૨૯-૯-૨૦૧૧, ગુરુવાર. સાંજે - ૬-૦૦ કલાકે

પારુલ દેસાઈ અપ્રકાશિત વાર્તાનું પઠન કરશે.

ગ્રંથ સાથે ગોઠડી - સંયોજક : હરીશ ખત્રી, ઈતુભાઈ કુરકુટિયા

તા. ૭-૧૦-૨૦૧૧, શુક્રવાર. સાંજે ૬-૦૦ કલાકે
'અ અસ્તુ કા' નવલકથા (લે. જ્યોત્સના મિલન) વિશે
ડૉ. નયના ડેલીવાલા વાર્તાલાપ કરશે.

કાવ્યપ્રત્યક્ષ - સંયોજક : રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

તા. ૧-૧૦-૨૦૧૧, શનિવાર. સાંજે - ૬-૦૦ કલાકે

રાજેશ વ્યાસના સંચાલનમાં કાવ્ય સભા.

એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહનવિધિ - સંયોજક : પ્રજ્ઞા પટેલ, પારુલ દેસાઈ

તા. ૩-૧૦-૨૦૧૧, સોમવાર. બપોરે ૩-૩૦ કલાકે

લેખિકા બહેનોની સાહિત્યિક ગોષ્ઠિ.

સર્જક સાથે સંવાદ - સંયોજક : ધ્વનિલ પારેખ, ભરત સાધુ

તા. ૧૭-૯-૨૦૧૧, શનિવાર. સાંજે - ૬-૦૦ કલાકે

નવોદિત લેખકોની અપ્રકાશિત કૃતિઓનું પઠન અને ચર્ચા.

સાહિત્યસિદ્ધાંત વ્યાખ્યાનશ્રેણી

તા. ૨૨-૯-૨૦૧૧, ગુરુવાર. સાંજે ૫-૦૦ કલાકે

'કાવ્યસંવાદ અને આંતરકૃતિત્વ' વિષય પર ડૉ. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા વક્તવ્ય આપશે.

દલિત સાહિત્યવિમર્શ - સંયોજક : ચંદુ મહેરિયા

તા. ૨૪-૯-૨૦૧૧, શનિવાર. સાંજે ૬-૦૦ કલાકે

પી. કે. વાલેરાની આત્મકથા 'થોરનું ફૂલ' વિશે

શ્રી ડંકેશ ઓઝા અને ડૉ. અરુણ વાઘેલા વક્તવ્ય આપશે.

અનુવાદ - અભિમુખતા - સંયોજક : રૂપા શેઠ, વિભા ત્રિવેદી

તા. ૧૧-૧૦-૨૦૧૧, મંગળવાર. સાંજે - ૬-૦૦ કલાકે

ઉત્તમ અનુવાદોનું પઠન અને ચર્ચા.

જેલમાં સાહિત્યિક કાર્યક્રમ - સંયોજક : રાજેન્દ્ર પટેલ, ગંગારામ વાઘેલા

તા. ૧૭-૯-૨૦૧૧, શનિવાર. સવારે - ૮-૦૦ કલાકે

સાબરમતી જેલમાં વિશિષ્ટ સાહિત્યિક કાર્યક્રમ.

S

પત્રકારત્વ અને અનુવાદ અભ્યાસક્રમ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરને પત્રકારત્વ અને અનુવાદ એમ બે પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમોની ગુજરાત યુનિવર્સિટીની માન્યતા મળી છે. આ અભ્યાસક્રમોનો ૧૫ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૧થી આરંભ થશે. છ મહિનાના આ અભ્યાસક્રમમાં દર શનિ-રવિ અનુભવી નિષ્ણાતો દ્વારા વર્ગો ચાલશે. આ અભ્યાસક્રમમાં જોડાવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓએ વધુ વિગત માટે મો. ૯૯૯૮૩૯૨૪૨૨ (ભરત સાધુ) અથવા ૦૭૯-૨૬૫૮૭૯૪૭ (કાર્યાલય) પર સંપર્ક કરવો.

દાનની વિગત

ક્રમ	નામ	ગ્રામ	રકમ
૧.	વ્યાખ્યાન અને સાહિત્યસત્રો માટે મળેલ દાન સીતારામ સેવા ટ્રસ્ટ	મહુવા	૫૦,૦૦૦
૨.	રવીન્દ્રભવન માટે મળેલ દાન શૈલેષ એમ. પારેખ	અમદાવાદ	૨૫,૦૦૦
	પ્રિયવદન સી. રાંદેરિયા	અમદાવાદ	૧,૦૦૦
૩.	સાદું દાન જશવંત ઠાકર મેમોરિયલ ફાઉન્ડેશન	અમદાવાદ	૧૨,૦૦૦
	અનિલાબહેન દલાલ	અમદાવાદ	૧,૦૦૦

r

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- v 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- v 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- v 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- v વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- v ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- v પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- v પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- v 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.
- v **પત્રવ્યવહારનું સરનામું :** તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગૌવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : ભરત સાધુ

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશી જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે વિવિધ કાર્યક્રમ

ઉમાશંકર જોશી જન્મશતાબ્દી સમિતિ દ્વારા થયેલ કાર્યક્રમ

ઉમાશંકર જોશી જન્મશતાબ્દી સમિતિના ઉપક્રમે તા. ૨૧ જુલાઈના રોજ ટાગોર હોલ, અમદાવાદ ખાતે ઉમાશંકર જોશીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે હિંદીના જાણીતા સાહિત્યકાર પ્રો. નામવર સિંહના વ્યાખ્યાનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા, વડોદરા દ્વારા થયેલ કાર્યક્રમ

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશી જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે તા. ૨૧-૭-૨૦૧૧ના રોજ શ્રી જયંત ઉમરેઠીયા, ડૉ. ભરત મહેતા અને ડૉ. લલકુમાર દેસાઈએ ઉમાશંકર જોશીની સાહિત્યકાર તરીકેની પ્રતિભાનું મૂલ્યાંકન કર્યું હતું.

ગુજરાત રાજ્ય સંગીત નાટ્ય અકાદમી, ગાંધીનગરના સહયોગથી ઉમાશંકર જોશીવિખિત 'દુર્ગા' અને 'ગૃહશાંતિ' એકાંકીના મંચનનો નાટ્યપ્રયોગ રજૂ થયો હતો.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા થયેલ કાર્યક્રમ :

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશી જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે તા. ૨૧-૭-૨૦૧૧ના રોજ મહાવિદ્યાલયમાં સાહિત્યકાર ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈનું વ્યાખ્યાન યોજવામાં આવ્યું હતું.

આંકલાવ કોલેજ દ્વારા થયેલ કાર્યક્રમ :

શ્રી એસ. ડી. પટેલ આર્ટ્સ એન્ડ શ્રી સી. એમ. પટેલ કોમર્સ કોલેજ તથા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે ઉમાશંકર જોશીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે તા. ૨૧-૨૨ જુલાઈ, ૨૦૧૧ના રોજ 'આસ્વાદ ઉમાશંકર' કાર્યક્રમ યોજાયો.

r